

הגהות רש"י לפירושו לתורה*

יצחק ש' פנקובר**

תולדות המחקר

בקטלוג של כתבי היד העבריים שבלייפציג משנת 1838, בסוף תיאור כ"י לייפציג לתורה, לתרגום אונקלוס ולפירוש רש"י (ובכלל זה הפטרות ומגילות עם פירוש רש"י; היום בספריית האוניברסיטה B.H. fol. 1 – 1), כתב פ' דליטש את הדברים האלה:¹

Commentario Rashiano adjectis Makir (11, b. תוספת=ת' מְנִי מכיר הכותב) Hagahot R. Shemajae, nepotis, ni fallor, Trecassini ejusque discipuli (14, b.² להגיה 158, a.³ 185, a.)⁴ Has animadversiones (21, b. 23. a. 58, a. 66, b. 69, b. 75, b. signum: (ככר"ש Makir ex commentario Shemajae autographo (ש"ש) שמעיה כ"מ מכתבת 21, b. בפירושו אשר מידו ככר"ש) 134, a.) exquisitas commentario Salomonis, quem hic codex multo impressis exemplaribus exhibet pleniorum atque integriorum, inseruit.

אם כן, דליטש ציין שבכ"י לייפציג 1 לפירוש רש"י יש תוספות שכתב סופר כתב היד, ששמו מכיר (וציין לאחת מהתוספות). עוד ציין דליטש שיש הגהות מר' שמעיה, תלמידו של רש"י. בין ההערות יש שלוש המציינות שר' שמעיה היה תלמידו של רש"י,⁵ ובאחת מאלה ציין שרש"י עצמו ציווה על ר' שמעיה להוסיף את ההגהה לפירוש. בעוד שמונה הערות, שמחברן הוא ר' שמעיה, יש שתיים המוכיחות שלפני מכיר היה כתב יד אוטוגרף

* מוקדש לפרופ' אברהם גרוסמן, חתן פרס ישראל, שהעמיק חקר בחכמי אשכנז וצרפת הראשונים.
** המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ F. Delitzsch, *Codices Hebraici ac Syriaci adiectis aliquot Slavicus*, in: A. G. R. Naumann (ed.), *Catalogus Librorum Manuscriptorum qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur*, Grimae (= Leipzig) 1838, pp. 273-311 (Hebrew MSS); 311-312 (Syriac MSS); 312-313 (Armenian MSS); 313-314 (Slavonic MSS). הערות אחרות על כתבי היד העבריים מאת יו"ט צונץ נדפסו בהמשך הקטלוג: "Additamenta auctore Zunzio Dr.", pp. 314-328. הציטוט בפנים נמצא בקטלוג של דליטש, עמ' 274, טור ב.

² הפניה זו היא להערה שהוסיף ר' שמעיה עצמו, כמו שכתוב בסופה: 'כ'כ' רבנו שמעיה! אין היא קשורה להגהה מרש"י, ואין בה כדי ללמד על היחס בין ר' שמעיה לרש"י.

³ ראה להלן, בהגהה 45.

⁴ ראה להלן, בהגהה 71, שבסופה כתוב: 'ר', 'כ'כ' רב' שמע' ורבו ר'ש"י" (=ורבו הוא רש"י).

⁵ דליטש הפנה לשתיים מהן. וראה לעיל, הערה 2.

של ר' שמעיה, כלומר כתב היד שכתב ר' שמעיה בעצמו. מהתיאור של דליטש לא ברור כמה הערות הוסיף מכיר, כמה כתב ר' שמעיה על-פי רש"י וכמה כתב מעצמו. דברי דליטש נעלמו מעיני א' עפשטיין, שכתב מחקר על ר' שמעיה (1897).⁶ אחריו כתב א' ברלינר מחקר על פירושי רש"י (1902), ודן מחדש בהערותיו של שמעיה בכ"י לייפציג 1 (ללא הפניה לדליטש) והביא לראשונה את הנוסח של כמה מהערותיו של ר' שמעיה.⁷ ברלינר הביא 62 הערות (כמה מהן רק בסיכום וללא ציטוט) וציין שלא הביא רבות אחרות, כי 'כבר אי-אפשר היום לקרוא' (בזה ידובר להלן).⁸ לפי ברלינר, ההערות הן 'פירושים שנמסרו... בשם רבי שמעיה',⁹ כלומר ר' שמעיה הוא שחיברן. מכל מקום, ברלינר ציין הערה אחת (בלי להביא את תוכנה) שבסופה רשום: 'מהגהות רבנו שמעיה בשם רבו שלמה',¹⁰ כלומר ההערה מקורה בדברי רש"י. על הערה אחרת (במ' לב, 17) ציין ברלינר שבנוסף לנוסח בפירוש רש"י הנדפס, בכתב היד צוין (=בסוף הפירוש, לאחר 'תנאם'): 'צוני ר' להגיה',¹¹ כלומר אף הגהה זו מקורה ברש"י. יודגש שבדרך כלל הביא ברלינר את לשון ההערות בהשמטת הציון שבסוף ההערות שבכתב היד, שבו יש ייחוס מפורש של בעל ההערה (אף בזה אדון להלן).

מתוך ההערות שהביא ברלינר והעיר שכמה מהן נמצאות בכמה כתבי יד של פירוש רש"י לתורה, ואחרות חסרות בכתבי יד אחרים, ויש כמה מהן אף במהדורות הדפוס, הוא מסיק ש'כיון שרבי שמעיה עבד לעיני רש"י ואתו – הרי אנו רשאים... להניח, כי בכמה מקומות בפירוש רש"י למקרא, ביחוד לתורה – לפנינו מהדורא שניה' (=הנוסח המקורי עם הגהות שונות).¹² על דבריו ראוי להעיר שיש להבחין בין הגהות שמקורן ברש"י להערות שמקורן ברבנו שמעיה. להלן נראה שברלינר לא הבחין ביניהן. מאז מאמרו של ברלינר שנכתב בשנת 1902 ותורגם לעברית בשנת 1941 ויצא שוב בשנת 1950 ובשנת 1969 לא דנו עוד בהערות שנמצאו בכ"י לייפציג 1. נראה שמדברי ברלינר חשבו שאין עוד מה לחדש,¹³ שהרי הוא ציין שאי אפשר לקרוא את יתר ההערות.

⁶ א' עפשטיין, 'רבי שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י', בתוך: ספר רש"י, ערך: י"ל הכהן פישמן (=מימון), ירושלים תש"א, עמ' שכד-שמא (-שמד) = כתבי אברהם עפשטיין א, ירושלים תש"י, עמ' רסט-רצב (-רצה) (תרגום מגרמנית: י' ורפל [=רפאל]): *MGWJ* 41 [1897], pp. 257-263; 296-312, והוסיף הערות בסוף). ונוסף באחרון תרגום מאת ד' נוימן לתגובתו של עפשטיין להערותיו של ש"א פוזננסקי (שניהם נדפסו במקור בגרמנית: *MGWJ* 41, pp. 456-460; 564-571).

⁷ א' ברלינר, 'לתולדות פירושי רש"י', בתוך: ספר רש"י, ערך: י"ל הכהן פישמן (=מימון), ירושלים תש"א, עמ' א-מג, ובפרט עמ' טז-כא = ירושלים תש"י,² עמ' קכט-קסד, ובפרט: עמ' קמב-קמו = כתבים נבחרים ב, ירושלים תש"ט, תשכ"ט², עמ' 179-226, ובפרט: עמ' 197-202 (תרגום מגרמנית: א' זיידמן, ברלין 1902; ובכתבים נבחרים עם שינויים בתרגום מאת א"מ הברמן).

⁸ ברלינר (לעיל, הערה 7), עמ' 196 (תשכ"ט) = עמ' קמא (תש"י – בשינוי קל).
⁹ שם.

¹⁰ שם; וראה להלן, הגהה 4.

¹¹ ברלינר (לעיל, הערה 7), עמ' 199 (תשכ"ט) = עמ' קמד (תש"י).

¹² שם, עמ' 202 = עמ' קמו.

¹³ ראה למשל ש"א פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ווארשא תרע"ג, עמ' xxiii, שהעיר שברלינר פרסם את כל ההערות שבכ"י לייפציג 1; צוטט על ידי גרוסמן, חכמי צרפת (ראה בהערה הבאה), עמ' 361.

אלא שלאחרונה (1991) חידש א' גרוסמן חידוש גדול:¹⁴ לדבריו, בכתב היד יש עוד הרבה הערות מלבד אלה שהביא ברלינר. ועוד חידש גרוסמן שאפשר לקרוא אותן (אף אם בקושי, כדברי גרוסמן).¹⁵ גרוסמן ציין מצד אחד שברלינר הביא רק כרבע מכ-250 ההערות שבכתב היד (כזכור, ברלינר עצמו ציין שלא הביא רבות מן ההערות, אבל עתה אנו מגלים מה רבות הן ההערות החסרות). מצד שני, בדומה לדליטש הבחין גרוסמן היטב בטיפוסי ההערות: אלה שיצאו מידי מכיר, אלה שמקורן ברש"י ואלה שמקורן ברבנו שמעיה. גרוסמן בחן את הסיומות השונות של ההערות, שכאמור, מעידות על מחבריהן.¹⁶ הוא אף הביא את הנוסח של כמה הערות מכל סוג ודן בעיקר בהערותיו של רבנו שמעיה וסיכמן.¹⁷

¹⁴ א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירושו רש"י לתורה', תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67-98, ובפרט עמ' 69; הנ"ל, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, תשנ"ז², תשס"א³, עמ' 361. דברי גרוסמן בעניין זה הם גרסה שנייה של החלק הראשון של מאמרו; וראה בספרו, עמ' 187-190, קצת מן החלק השני של מאמרו.

¹⁵ גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל, הערה 14), עמ' 359-360 ('שרבות מהן מטושטשות בכתב היד וקשות ביותר לפענוח'); עמ' 361 ('לאחר עמל רב עלה בידי לפענח'). (וכך כבר במאמרו הגהות [לעיל, הערה 14], עמ' 69-70). כוונתו לקריאה במיקרופילם (הישן) שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים. מכל מקום, הבדיקה בכתב היד עצמו מגלה שקריאת ההערות נוחה, להוציא כמה הערות הקשות לקריאה. ותמוהים דברי ברלינר בעניין זה, 'שחלק גדול מאותן ההערות כבר אי-אפשר היום לקרוא'.

¹⁶ גרוסמן, הגהות (לעיל, הערה 14), עמ' 71-73 (סיכום קצר של הערותיו של רש"י), 73-77 (סיכום הערותיו של רבנו שמעיה), עמ' 81 (כמה הערות של מכיר); ובדומה: גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל, הערה 14), עמ' 362 (רש"י); עמ' 363-364 (ר' שמעיה); עמ' 188-189 (מכיר). הקריאה בכתב היד מראה שיש לתקן את העתקתו של גרוסמן להגהה לבר' מו, 7 (על פי המיקרופילם הישן), עמ' 77 (הגהות) = עמ' 365 (חכמי צרפת). במקום: 'כ"כ רבנו שמעיה ואחר הביא ראייה. וכמה פעמין (!) מוכיח כן, יש לקרוא: 'מ'ר' (=מפי רבי), כ"כ רבנו שמעיה. ואחר הביא ראייה: וסוף העניין מוכיח כן, 'ואת דינה בתו כל נפש בניו ובנותיו' (מו, 15), ת'. ראה להלן בפנים, הגהה 3. נמצא שבניגוד לדברי גרוסמן (שם), מכיר אכן הביא את הראייה שהביא ר' שמעיה, ואין לראות בהערה זו הוכחה לקיומן של הערות נוספות של ר' שמעיה שלא הביא מכיר. וראה עוד בהערה הבאה.

¹⁷ ראה בתחילת ההערה הקודמת. עוד נעיר שיש לתקן את העתקת גרוסמן, הגהות (לעיל, הערה 14), עמ' 74, ששם כתב על בר' לה, 13 ('במקום אָשֶׁר-דָּבַר אֲתוֹ'): 'על דברי רש"י: "איני יודע מה מלמדנו" נאמר: ת'ר' (= תוספת: רבי). ואני אומר: קובע מקום לתפילתו בא למדנו, לכך שנה ושילש. ת' (=תוספת), מדעתי. כך העתקתי מכת' (= מכתבת) יד רבנו שמעיה. לפי העתקה זו נראה לכאורה שדברי רש"י לפסוק הזה, שאינו יודע לפרש, הם תוספת מאוחרת שלו, ועליהם כתב רבנו שמעיה את הגהתו. ואולם צריך להודות שדברי רש"י, שאין הוא יודע לפרש, אינם מעידים על הגהה מאוחרת (בדרך כלל הגהה מאוחרת באה לפרש דבר חדש או נוסף). ואכן, מה שכתוב בכ"י לייפציג 1, 31א הוא: 'ת'. ר' ואני אומר' וכו', כלומר יש תי"ו גדולה מעט, ופירושה 'תוספת'; אחר כך יש נקודה, ואחר כך יש רי"ש קטנה שסימן הסופר עם ציון מחיקה דק, ואחר כך פותח בהערה 'ואני אומר' וכו'. נמצא שאין כאן בתחילת ההגהה 'ת'ר', אלא רק 'ת' (ואחר כך 'ר' מחוקה). לשון אחר, על דברי רש"י המקוריים (הלא מוגהים), שהוא אינו יודע, באה תוספת מרבנו שמעיה ('ואני אומר... ת' מדעתי'). מסקנה זו מתאשרת גם מצורת הכתיבה של הפירוש 'איני יודע מה מלמדנו'. אין כאן צורה נפרדת או קטנה כדרך שאר ההגהות, אלא כתיבה רגילה כשאר הפירוש.

את מחקרנו זה נייחד להגהותיו של רש"י לפירושו לתורה, כפי שהן ידועות מן ההערות שבכ"י לייפציג 1 (לא נדון כאן בהערות שחיברו רבנו שמעיה או מכיר). זהו אפוא המשך למחקרנו על הגהותיו של רש"י לפירושו לספרי הנביאים.¹⁸

גרוסמן מציין בספרו שהוא מנה קרוב ל-50 הגהות בכ"י לייפציג 1 שמקורן ברש"י, אך לדעתו, קשה לקבוע את מספרן המדויק בגלל מצבו של כתב היד (במיקרופילם הישן).¹⁹ הוא התקשה בעיקר בקריאת האות 'ר' שבסוף כמה הערות (המציינת רבי או רש"י), שמא יש שאכן מדובר באות 'ת' (=תוספת) שטושטשה או נמחקה בחלק ממנה.²⁰ מתוך הערות אלה של רש"י הביא גרוסמן את הנוסח של שבע בלבד.²¹

לאחרונה, בשנת 2003, נסעתי ללייפציג וקראתי את כ"י לייפציג 1 במקור. על פי קריאה זו אציג לראשונה את הנוסח של כל הגהותיו של רש"י לפירושו לתורה. לפי מנייני יש 82 הערות: על ספר בראשית ועל ספר שמות יש חמש הגהות בלבד; על ספר ויקרא יש 14 הגהות (הראשונה רק בפרק יג, 24, כלומר לאחר מחצית הפירוש לויקרא); על ספר במדבר יש 29 הגהות, ואילו על דברים – 34 הגהות (האחרונה שבהן בדב' כ, 19, מעט לאחר מחצית הפירוש לדברים).²² ייחוסן של הגהות אלה לרש"י נשען על הניסוחים השונים שהוסיף מכיר בסוף הערות אלה בעקבות מה שמצא רשום על ידי רבנו שמעיה בכתב היד שבכתיבת ידו. בדרך כלל ציונים אלה יש להם שני מרכיבים: הציון שרשם רבנו שמעיה בכתיבת ידו המזהה את בעל ההגהה (ציון שהיה לפני מכיר) והציון מאת מכיר להודיע שכל ההגהה, בכלל זה המרכיב הראשון שבסופו, מקורה בכתב היד שכתב רבנו שמעיה.

בדרך כלל היה המרכיב הראשון שכתב רבנו שמעיה קצר: 'ר' = רבי (56 פעמים); ויש שציון: 'מ' = מפי רבי (18 פעמים). ועוד נמצא: 'ונר' לר'; 'צוני ר' להגיה'; 'ר' צוה להגיה'; 'קרוב ר' לומ'; 'אל' (אמר לנו) ופירש לנו ר'; 'תשוב' מורי לר' יהודה בר' אברהם' (כל אחת פעם אחת).²³ ועוד יש: 'בשם רב' שלמה'; 'בשם רב' ש'י' (=רבנו שלמה יצחקי).²⁴

¹⁸ ראה י"ש פנקובר, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל כ"ז, י"ז', תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 219-233; 'הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טו (תשס"ה), עמ' 185-211; 'פירוש רש"י לספר יחזקאל: לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות "הכתר"', עיוני מקרא ופרשנות ז, רמת-גן תשס"ה, עמ' 425-474, ובפרט עמ' 430-432, 446, 447-451; 'הגהות רש"י, הגהות תלמידיו והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לס' יהושע', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טז (תשס"ו), עמ' 205-229; 'הגהות רש"י לפירושו ליהושע ולמלכים', עיוני מקרא ופרשנות ח (בדפוס).

¹⁹ גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל, הערה 14), עמ' 211, ושוב עמ' 362.

²⁰ שם.

²¹ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 211 והערה 263; עמ' 196-197, הערה 230. שתיים משבע הערות אלה הוא הביא פעמיים: עמ' 211 הערה 263, ועמ' 362 הערה 50.

²² חלוקה דומה יש גם להערותיו של מכיר על נוסח התורה שבידי חכמי אשכנז הראשונים: בספר ויקרא תחילתו בפרק ח, ובס' דברים הן מסתיימות לאחר דב' ז, 15. מכאן נראה שבשני המקרים הבחירה של ההערות הייתה תלויה בכתבי היד שהיו לפני מכיר (ולא שהוא בחר רק מבחר מתוך הערות רבות).

²³ ראה להלן בפנים, הגהות 24, 41, 43, 45, 47, 49.

²⁴ ראה להלן בפנים, הגהות 4, 5.

ראוי להוסיף, שבהרבה מלשונות אלה השתמש גם תלמיד אחר של רש"י – חתנו, ר' יהודה ב"ר נתן (ריב"ן), בפירושו לתלמוד. וכך נמצא אצלו: 'מ"ר'; 'רבי'; 'כן נראה לרבי' ו'לר' נראה' / (כן) נראה בעיני רבי'; 'א"ל רבי' / 'ורבי אמר לי'; 'מורי'.²⁵ המרכיב השני (של מכיר) נמצא בכמה ניסוחים (בקיצורים או בראשי תיבות שונים), והנפוצים שבהם: 'כך כתב רבנו שמעיה' (כגון: 'כ"כ'ר"ש"') (41 פעמים); 'תוספת רבנו שמעיה' ('ת'ר"ש"') (22 פעמים; ופעם רק: 'רבנו שמעיה'); 'כך הגיה רבנו שמעיה' (ופעם הוסיף גם: 'ז"ל') (ארבע פעמים). ויש עוד ניסוחים אחרים, כגון: 'כך מצאתי (מוגה) מכתבת רבנו שמעיה' (ארבע פעמים);²⁶ 'כך כתב רבנו שמעיה בפירושו שכ' מידו' (פעם אחת).²⁷ הערות אחרונות אלה (ואחרות כמותן)²⁸ מוכיחות את הנאמר לעיל, שלפני מכיר היה האוטוגרף של רבנו שמעיה. רק בשבע הערות חסר המרכיב של מכיר.²⁹ זיהויו של רש"י כרבו של רבנו שמעיה בולט בכמה מן הציונים: (א) על ידי רבנו שמעיה: 'צוני ר' להגיה (כך כתב רבנו שמעיה)'; 'ר' צוה להגיה (כך כתב רבנו שמעיה)'; 'תשוב' מורי לר' יהודה ב"ר אברהם'; 'א"ל' [=אמר לנו] ופירש לנו ר';³⁰ (ב) על ידי מכיר: 'ר', כך הגיה רבנו שמעיה תלמידו של רבנו ש"י'; 'ר', 'כ"כ רב' שמע' ורבו רש"י – שנראה לפרש: ורבו [הוא] רש"י'; 'הע' [=העתקתי] מהגהות רבנו שמעיה בשם רב' שלמה סביב פיר' מכת' ידו'; 'כאן פי' רבנו שמעיה בשם רב' ש"י' [=רבנו שלמה יצחקי] סביב פירושו'.³¹

לבד מן הציונים האלה שבסוף ההגהות אפשר להיעזר עוד בשני סימנים אחרים כדי לתחום את ההגהות: (1) בקרוב לשליש מההגהות האלה ציין מכיר את תחילת ההגהה על ידי האות 'ת' = תוספת (25 פעמים); ויש שציין אף את סופה באות 'ת';³² (2) רוב רובן של ההגהות כתובות בנפרד מן הטקסט הרצוף. בדרך כלל במקום שהסופר רצה להוסיף הגהה הוא הצר את הטור שבו כתב את פירושו רש"י כדי שיוכל להוסיף את ההגהה בטור צר המקביל לטור של פירושו רש"י עצמו. ויש שמכיר הסתפק בכתיבת ההגהה באותיות קטנות ללא כתיבה בנפרד מן הטקסט וללא הצרת הטורים.

בזיקה לציונים האלה המזהים את הגהותיו של רש"י ראוי לציין שעיון שני בהערות שהביא ברלינר בשם רבנו שמעיה, רובן ללא הציונים שבסופן, מעלה שמבין 62 ההערות שהביא, 13 מהן, רובן מספר דברים, אין מקורן בדברי רבנו שמעיה אלא בדברי רש"י, כפי שציין רבנו שמעיה בסוף הערות אלה (כגון: 'מ"ר'; 'ר'),³³ עוד הערה אחרת איננה מרבנו שמעיה אלא ממכיר.³⁴ גם מתוך המבחר הקטן של הערות שהביא ברלינר לאחר

²⁵ ראה י"נ אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמיזא', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 11-34; 192-153; ובפרט עמ' 30-31; א' קופפר, פירוש מס' יבמות לרבנו יהודה ב"ר נתן (ריב"ן), ירושלים תשל"ז, עמ' 7 ובהערות שם.

²⁶ ראה להלן בפנים, הגהות 11, 42, 65, 66.

²⁷ ראה להלן בפנים, הגהה 41.

²⁸ ראה להלן בפנים, הגהה 4; והשווה הגהה 5.

²⁹ ראה להלן בפנים, הגהות 15, 23, 24, 43, 55, 69, 77.

³⁰ ראה להלן בפנים, הגהות 24, 43, 45, 49.

³¹ ראה להלן בפנים, הגהות 4, 5, 50, 71.

³² ראה להלן בפנים, הגהות 24, 47 (רק בסוף); והשווה 58, 59.

³³ ראה להלן בפנים, הגהות 7, 8, 11, 58, 60, 61, 64, 65, 68, 73, 78-80.

³⁴ והיא ההערה לדב' ו, 5; וכתב על זה גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל, הערה 14), עמ' 361 הערה 42.

מכן במבוא למהדורתו השנייה של פירוש רש"י (1905), שלוש מקורן ברש"י ולא ברבנו שמעיה, כפי שציין רבנו שמעיה בסוף הערות אלה.³⁵ מבין 82 ההגהות של רש"י לפירושו על התורה 18 בלבד (22%) נמצאות במהדורות הדפוס של פירוש רש"י בשלמותן או חלקן, כדלהלן: בראשית – הגהה אחת; שמות – הגהה אחת (חלקית); ויקרא – שש הגהות; במדבר – ארבע הגהות; דברים – שש הגהות.³⁶ מכל מקום, בדפוס לא צוין שהערות אלה שייכות להגהותיו של רש"י ואינן חלק מהפירוש המקורי. יש להניח שמצב זה משקף כמה מכתבי היד של פירוש רש"י לתורה, שהיו לפני המהדירים, כלומר בכתבי היד האלה היה מיעוט קטן של הגהותיו של רש"י, ואף אלה ללא ציון המזהה את בעל ההגהה. במהדורת ברלינר של פירוש רש"י הוקפו כמחצית מההגהות האלה שבדפוס בסוגריים מרובעים על מנת לציין שאין זה חלק מפירוש רש"י המקורי.³⁷ במהדורתו הראשונה של פירוש רש"י ציין ברלינר ברוב המקרים המוקפים האלה כתבי יד שבהם הקטע חסר.³⁸ מכל מקום, בדרך כלל לא ציין ברלינר (גם במהדורתו השנייה) שהערות אלה הן מהגהותיו של רש"י.³⁹ להלן, בסיומם הרשימה, נחזור לדון בממצאים במדגם של כתבי יד של פירוש רש"י, ובדפוסים ראשונים של פירושו.

אפשר שיש מקום לדייק בנוסחים שהוסיף רבנו שמעיה בסוף ההגהות: 'צווי רבי להגיה' משמעו שרש"י אמר במפורש לרבנו שמעיה להגיה את פירושו; 'רבי ו'מפי רבי' נראה שמשמעם שרבנו שמעיה שמע את הדברים הנוספים מרש"י בעל פה (בשיעור או בשיחה פרטית), אף שרש"י לא אמר לו במפורש להגיה את הפירוש. מכל מקום, כאן

³⁵ ראה א' ברלינר, הקדמה, בתוך: רש"י על התורה, פראנקפורט א"מ תרס"ה,² עמ' XI; וראה להלן בפנים, הגהות 1, 7 ו-13.

³⁶ ראה להלן בפנים, הגהות 1 (בר'); 4 (שמ'); 6, 7, 12-14, 16 (ויק'); 43, 45, 46 (וראה 48), 49 (במ'), 53, 56, 60, 65 (וראה 67), 70, 73 (וראה 82) (דב'). בכמה מן ההגהות האלה הדפוס מביא רק חלק מההגהה.

³⁷ ראה רש"י על התורה, מהדורת ברלינר השנייה (לעיל, הערה 35), בר' יח, 26; שמ' ג, 7 (כאן סוגריים עגולים); ויק' יג, 36; כב, 24; כה, 18; 36; במ' לג, 4; דב' ב, 26; ד, 10; יח, 2 – רק חלק (= להלן הגהות 1, 4, 7, 12-14, 46, 53, 56, 73). נעיר שיש שברלינר השתמש בסוגריים מרובעים למשמעות הפוכה, שנוסח מסוים עדיף על הנוסח הקודם; ואולם אין הוא מודיע לקורא בכל מקרה ומקרה מה מטרת הסוגריים – לציין נוסח עדיף או נוסח משני! ראוי להדגיש שבמהדורה הראשונה של פירוש רש"י על התורה שההדיר ברלינר (ברלין תרכ"ז, 1866), הוא רשם חילופי נוסח בהערות בציון כתבי היד. בדיקת הערותיו של ברלינר במהדורה זו מלמדת שעל הדוגמאות שרשמנו בתחילת הערה זו ציין ברלינר את שם כתבי היד שבהם נוסח מסוים בפירוש רש"י היה חסר בכמה כתבי יד, כלומר במקרים האלה הנוסח הוא תוספת (לכן במהדורה השנייה הוא הקיף את הקטע בסוגריים מרובעים). ועתה, על פי כ"י לייפציג 1, למדים על מקור התוספת בדוגמאות אלה – דברי רש"י עצמו.

³⁸ יוצאים מן הכלל: הגהה 1 (בר' יח, 26); 7 (ויק' יג, 36). ואולם יש שני מקרים הפוכים, שבהם ציין במהדורה הראשונה שבכמה מכתבי היד הקטע חסר, אבל במהדורתו השנייה הוא לא הקיף את הקטע בסוגריים מרובעים. ראה הגהות 43 (במ' לא, 23); 45 (במ' לב, 17).

³⁹ רק במקרה אחד מבין אלה שבו הקיף את הפירוש בסוגריים מרובעים (ויק' כה, 18-19) ציין ברלינר בהערה יב (עמ' 269): 'אח"כ נסמן מפי ר' [=רבי=רש"י]'; ברם הוא לא ציין שהערה זו נמצאת בכ"י לייפציג 1.

נכנה את כל ההוספות שיצאו מרש"י עצמו (כפי שהעיד עליהן רבנו שמעיה) 'הגהות רש"י' כדי להבדיל מהגהות שמקורן ברבנו שמעיה עצמו או בסופר מכיר.⁴⁰ להלן, ברשימה של ההגהות, נציין גם את הצורה החיצונית של ההגהה כדי להקל על מציאתה בכתב היד (כגון אם היא נפרדת או בכתב קטן מזה של שאר הטקסט). עוד נעיר על מידת תפוצתן בשתי המהדורות של פירוש רש"י שההדיר ברלינר (ברלין 1866; פראנקפורט א"מ 1905). ועוד נעיר באיזה מכתבי היד של פירוש רש"י שבדק ברלינר במהדורה הראשונה שלו נמצאות הגהות אלה. ואלה כתבי היד: המבורג 37 (קטלוג של שטיינשניידר = Cod. Hebr. 32; צוין על ידי ברלינר באות ה); וורמייזא (=כ"י ברסלאו), שכלל פירוש רש"י ופירוש רשב"ם (וו; כתב היד נעלם); מינכן 5 (שנת 1233; מ=מינכן); מינכן 148 (מאה טו; מ"ג=מינכן ג); סרוול 12 (שנת 1421; פראג, ספריית אוניברסיטת קרל, סרוול 12, לשעבר ברלסאו 102, קטלוג לוינגר 32; ס=סרוול); ליידן 1 (ל); שני כתבי יד מערפורט (ע"א, ע"ב), שהם היום כתבי היד ברלין, ספריית המדינה 140 (Or. fol. 1221); 141 (Or. fol. 1222); רגנשבורג [= פראג, ספריית אוניברסיטת קרל, סרוול 7; לשעבר ברסלאו 10, קטלוג לוינגר 4; שנת 1449 – שנת כתיבת פירוש רש"י, תרגום, הניקוד והטעמים] על ידי יהודה פינצי; כתיבת נוסח התורה בשנת 1439 [על ידי שמואל אשכנזי מרגנשבורג]; ר=רגנשבורג. להלן, ברשימה, 'בדפוס' מוסב על פירוש רש"י במהדורות של מקראות גדולות – ונציה 1525, ורשה 1866-1866, לבד משתי מהדורותיו של ברלינר, שיצוינו בנפרד.

ספר בראשית (3 הגהות)

לפני הרשימה של ההגהות השייכות לפירוש התורה, נביא הגהה אחת השייכת לישעיהו ומובאת בפירוש לבראשית דווקא (בהגהות שלהלן הדגשנו את ציוני הייחוס: ר'; מ'ר):

והנך הרה' (בר' טז, 11; 11א; לפנינו: הנך) – לעתיד, כמו ויאמר⁴¹ לי הנך הרה' דאשת מנוח (שופ' יג, 7), והוא אמ' לה 'והרית וילדת בן' (שם, 3). ואף 'הנה העלמה הרה' (יש' ז, 14) מפרש ר' כן < > הרה; כ'כ רב' שמע'י < סביב> פירושו

הכתיבה נפרדת. תוכן הקטע הראשון (עם פסוק הראיה מס' שופטים) נמצא בדפוס בבר' טז, 11, ולשון דומה נמצאה בדפוס בפירוש רש"י ליש' ז, 14, ושם צוין הקטע הזה כתוספת במקראות גדולות במהדורת הכתר על ידי הקפתו בסוגריים. מההערה הנוכחית למדים שהתוספת ביש' ז, 14 מקורה בדברי רש"י עצמו.

⁴⁰ נוסף כאן, דרך אגב, שבניגוד לפירוש רש"י לתורה, פירוש רש"י להפטרות לא היה לפני מכיר בעותק מרבנו שמעיה. וכך בעניין פירוש רש"י למגילות (ממגילת אסתר שרדה תחילתה בלבד בכ"י לייפציג 1).

⁴¹ שתי המילים 'כמו ויאמר' כתובות פעמיים, בסוף השורה ובתחילת השורה שאחריה, אלא שבפעם הראשונה אפשר שיש שיבוש בכתיבת 'ויאמר'.

(1) 'אם אמצא בסדום' וגו' (בר' יח, 26; 13א) – 'ונשאתי לכל' חמשת הכרכים 'בעבורם' (שם); לפי שסדום היא מטרפולין וחשובה שבכולם, לפיכך תלה בה הכת'.
ר', כ'כ' רבנו שמ'

ההערה כתובה בנפרד; בהתחלה, עד 'לפי', היא כתובה בכיוון אנכי – אות אחת או שתיים בשורה.

ההגהה הובאה בדפוס בשינוי מועט וללא ציון שמדובר בתוספת. ברלינר ציינה בסוגריים מרובעים, המסמנים אצלו תוספת או נוסח עדיף; אין הוא מציין שמקור התוספת בדברי רש"י, ומכאן, שמצא את ההגהה בכמה מכתבי היד, ובאחרים לא מצאה (במהדורתו הראשונה הוא לא ציין זאת). גם במקראות גדולות במהדורת הכתר ציינו את נוסח הדפוס כתוספת ואף ייחסוהו לרבנו שמעיה. אבל על פי כ"י לייפציג 1 יש לדייק ולומר שלפנינו תוספת מדברי רש"י עצמו.

(2) 'וינשק' (בר' מה, 15; 42ב) – הוסיף בנשיקה, מנשק והולך, דביישיר בלעז (*debaisier*);⁴³ 'וישק' (בר' כז, 27 ועוד) – פעם אחת, ומשקל רפי [=בנין קל] הוא, אלא במקום 'וינשק' הוא מדגיש [=וישק], כ'דם [צ"ל: 'כי דם]⁴⁴ עבדיו יקום' (דב' לב, 43), 'ויקב חור' (מל"ב יב, 6), וזו היא גזרת 'וישבור' (השווה בר' נא, 56 במשמעות אחרת) – 'וישבר' (שמ' לב, 19; תה' כט, 5; קה, 33; דה"ב יד, 2).
מ"ר, כ'כ' רבנו ש'

ההערה כתובה בנפרד. ברלינר מביא במהדורתו הראשונה לפירוש רש"י (לט ע"ב, הערה ו) את נוסח ההגהה ללא ייחוסה לרש"י – על פי כ"י מקלף משנת 1309 בערך, שציטט בעל יוסף דעת⁴⁵ אבל לא הביאו במהדורתו השנייה. יש לציין שבתקליטור התורני של חברת DBS מובאת תחילת ההגהה (עד 'בלעז'). אבל גם חלק זה לא נמצא במהדורות הנפוצות של פירוש רש"י לתורה, וחברת DBS כבר אינה יודעת על איזו מהדורה היא עצמה הסתמכה. רש"י נתן את הדעת בהגהתו להבדל הסמנטי בין בניין קל (משקל רפה) לבנין פיעול. וראה רש"י לשמ"א כג, 7. גם שם הוא מבדיל בין משקלי החזקים לרפים.⁴⁶

⁴² לעניין מספור הדפים בכתב היד: בספרור הקודם של כתב היד טעו ורשמו פעמיים את דף 34, לכן החל מדף 34 השני ואילך מספור הדפים מוטעה, וצריך להוסיף עוד ספרה אחת למספור הישן. כאן נקטנו את מספור הנכון של העמודים: 34 השני = 35; 35 הישן = 36 וכו'.
⁴³ ראה: A. Tobler-E. Lommatzsch, *Altfranzösisches Wörterbuch*, XI volumes, I-II: [n.p.] 1925-1936; III-X: Wiesbaden 1954-1976; XI: Stuttgart 1989-2002; II, pp. 1230-1231 (להלן TL).

⁴⁴ וכן הנוסח בכתב יד של פירוש רש"י שהובא ביוסף דעת; וראה בהערה הבאה.
⁴⁵ ראה יוסף ב"ר יששכר, יוסף דעת, פראג ש"ס"ט, ד"צ: ניו יארק תשנ"א; תל אביב [תשנ"א], לד ע"א. יצוין שבמבוא לספרו (ב ע"ב) המחבר מציין את 'רש"י קלף ישן נושן לערך שלש מאות שנה ויותר', היינו, לדעתו, לפחות משנת 1309. ואולם ברלינר ציין במבוא למהדורה הראשונה שלו לפירוש רש"י, עמ' XII: 'אשר הביא בעל יוסף דעת מכ"י אחד אשר היה לפניו משנת נ"ג [=1293] לאלף הששי'. לא ברור מנין ידע ברלינר את השנה המדויקת.
⁴⁶ על כך העירני ד"ר יוסף עופר.

(3) ת' [=תוספת] 'בנותיו' (בר' מו, 7; 43א) – כל מה שהיה בנותיו, כגון דינה, שהיא לבדה היה לו בבנות; כלשון 'ובני דן חשים' (בר' מו, 23), כל בניו של דינה [צ"ל: דן] הוא היה חושים לבדו.
מ"ר, כ"כ רבנו שמעיה;
ואחר הביא [=רבנו שמעיה] ראיה: וסוף העניין מוכיח כן, 'ואת דינה בתו כל נפש בניו ובנותיו' (בר' מו, 15), ת'

הכתיבה היא באותיות קטנות מאלה שבטקסט, בשורות נפרדות מתחת לטקסט. על דברי רש"י הוסיף רבנו שמעיה גם משלו – שהלשון בסוף העניין מוכיח שאכן דינה הייתה 'כל מה שהיה' מבנות יעקב.⁴⁷

ספר שמות (2 הגהות)

(4) 'כי ידעתי את מכאוביו' (שמ' ג, 7; 50א) – כמו 'וידע אלקים' (שמ' ב, 25), כלומר כי שמתי לב להתבונן ולד' [עת] את מכאוביו ולא העלמתי עיניי לאטום אזני מצעק' [תם]; 'וארד להצילו [...] ולהעלותו' (שמ' ג, 8) על מנת כן יצאו, שיעלו מיד, אלא שגרם החטא; 'ועתה' וגו' 'באה אלי' (שמ' ג, 9) – באה עד אלי, מתחילה 'שמעתי' (שמ' ג, 7) ועתה נגעה אלי; 'וגם ראיתי הלחץ' (שמ' ג, 9; לפנינו: את הלחץ) – כביכול ראיתי בעצמי; 'ועתה לכה' (שמ' ג, 10) – ר' יוחנן אמ' לך הדבר מסור; לך הם מצפים, גדולה יש לך בדבר.
מ'כי ידעתי' הע' [תקתי] מהגהות רבנו שמעיה בשם רב' שלמה סביב פיר' [וש] מכת' [יבת] ידו

ההערה בסוף הטור מצד ימין, וכתיבתה רגילה.
לדרשת ר' יוחנן, הדורש 'לכה' ככינוי 'לך', ולא כפשוטו מלשון "ללכת", ראה: תנחומא בובר, שמות יז, ה ע"ב (ילקוט שמעוני, שמות, קעא), ושם כמה מדבריו מובאים בשם ר' אלעזר.⁴⁸

הקטע הראשון בלבד (עד: 'לאטום אזני מצעק') נמצא בדפוס (מקראות גדולות ורשה 1860, ושם הוקף בסוגריים עגולים. אבל הקטע חסר במהדורת ונציה 1525). ברלינר הקיף אותו בסוגריים עגולים לציין שזו תוספת; ובמהדורתו הראשונה (מז ע"א, הערה ד) ציין שהקטע חסר בכתבי יד ולא פירט (ואף שם כבר הוא הקיפו בסוגריים עגולים). מההגהה בכ"י לייפציג 1 למדים שההגהה היא דברי רש"י עצמו, והיא ושאר ההגהות היו בידי מכיר בכתבת ידו של רבנו שמעיה.

⁴⁷ על השפעות הנוסח המדויק של הגהה זו ראה לעיל, הערה 16.
⁴⁸ בהביאו את דרשת ר' יוחנן ש'לכה' (שמ' ג, 10) מובנו 'לך', רש"י מתעלם מהערת מסורה הסופרת ארבעה מקרים של 'לכה'='לך', ואין פסוקנו נמנה עמהם (ואם כן, משמעות 'לכה' בפסוקנו, לפי הערת המסורה, היא 'ללכת'), ואילו בפירושו לתה' פ, 3 רש"י נותן את הדעת להערת המסורה ולומד ממנה שבתה' פ, 3 'לכה'='לך'.

(5) 'וקומה חמש אמות' (שמ' כז, 18; 76א) – גובה מחיצות החצר והוא רחב הקלעים;

כאן פי' רבנו שמעיה בשם רב'ש'י' (רבי שלמה יצחקי = רש"י), סביב פירושו, דבר על עובי הכתלים, אך מצ' [אתי] הדף נקרעת.

ההערה כתובה למטה בכתב קטן מזה של הטקסט. כאן ההגהה חסרה, כיוון שמכיר מצא את הדף קרוע. מכאן שמכיר ניסה להעתיק את כל ההערות של רבנו שמעיה ואפילו ציין את ההערות שלא נשמרו.⁴⁹

והנה, הנוסח של הגהת רש"י שמכיר לא הצליח לקרוא מצאנוהו בכתב יד אחר של פירוש רש"י – כ"י וטיקן 94. וכך כתוב שם, בתוך הפירוש:

<ורחב חמשים בחמשים' (שמ' כז, 18) – חצר שבמזרח היתה מרובעת חמשים על חמשים, שהמשכן ארכו שלשים ורחבו עשר, העמיד פתחו <של> מזרח בשפת החמשים החיצונים של אורך החצר, נמצא כולו בחמשים הפנימיים>, וכלה ארכו לסוף שלשים, נמצאו עשרים אמה ריוח לאחוריו בין הקלעים שבמערב ליריעות של אחורי המשכן, ורוחב המשכן עשר אמות באמצע רוחב החצר, נמצאו לו עשרים אמה ריוח לצפון ולדרום מן קלעי החצר ליריעות המשכן, וכן למערב, וחמשים על חמשים חצר לפניו (ראה עירובין כג ע"ב).> עובי הכתלים או כל [=אוכל] אמה לכל צד והוא בכלל העשרים של כל ריוח [צ"ל: רוח].⁵⁰

כך פירש ר' בעירובין (כג ע"ב)⁵¹

>'וקומה חמש אמות' (שמ'; שם) – גובה מחיצות החצר והוא רחב הקלעים...<

כאן מוסבר שכשרש"י פירש ש'נמצאו עשרים אמה ריוח לאחוריו בין הקלעים שבמערב ליריעות של אחורי המשכן', הוא התכוון שעשרים אמה אלה כללו אמה של עובי הכתלים. כפי שההערה מציינת, דעת רש"י כבר הוסברה בפירושו לבבלי עירובין כג ע"ב. וזה לשונו שם:

ועשרים לכל רוח – שהמשכן ארכו שלשים, כדכתיב 'עשרים קרשים' (שמ' לו, 23; 25; השווה כז, 18; 20 – עשרים קרש), ורוחב הקרש אמה וחצי, ורחבו של משכן תופש עשר אמות, כדכתיב 'ששה קרשים' (כו, 22; לו, 27) שהן תשע

⁴⁹ השווה גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל, הערה 14), עמ' 366.

⁵⁰ וכן הנוסח בכ"י הספרייה הבריטית 178, ובדפוסים וואד אלחג'ארה רמ"ז, אישאר ר"ן, וכן ליסבון רנ"א, זמורה רנ"ב. וכן הנוסח בפירוש רש"י לתלמוד.

⁵¹ ההערה על עובי הכתלים נמצאת גם בכ"י הספרייה הבריטית 178, אבל שם במקום ההפניה לדברי רש"י כתוב: 'כך מפורש בבריית' דמלאכת המשכן'. אלא שלא מצאנו קטע כזה על עובי הכתלים בברייתא דמלאכת המשכן שלפנינו. דוגמה דומה ראה להלן, הערה 62. ההערה המקורית נמצאת גם בדפוס ליסבון רנ"א ובדפוס זמורה רנ"ב, וזה לשונה: 'ועובי הכותלים אוכל אמה לכל צד והוא בכלל הכ' שלכל /העשרים לכל/ רוח; כך פי' ר' בעירובי' /פירש ר' בעירובין/. היא נמצאת עוד בדפוס וואד אלחג'ארה רמ"ז ובדפוס אישאר ר"ן, אבל שם הנוסח שונה מעט, וחסר בו "ר": "ועובי הכתלים (חסר: אוכל) אמה לכל צד והוא בכלל העשרים של כל רוח. כך פי' /פירש [חסר: ר'] בעירובין".

אמות, ושני קרשים למקוצעות שהן שלש אמות רוחב, והאמה מכאן והאמה מכאן לכסות עוביין של קרשים של צלע ארכו אמה וחצי אמה מכאן וחצי אמה מכאן להשלים ולמלא החלל לעשר, וכשאתה מעמידו לסוף חמשים ובאמצע רחבה של חצר נשארו מהחמשים על חמשים של חצר עשרים אמות לשלש הרוחות, אלא שעובי הקרשים ממעט מהן אמה לכל צד, והכא חללה חשיב, ועובי הכתלים בכלל העשרים של כל רוח, ולפניו למזרחו לא היו קרשים, אלא מסך והיינו וילון.

ספר ויקרא (14 הגהות)

(6) <'המכוה' (ויק' יג, 24; 99א)> ת' וסימני מכוה וסימני שחין שוין הן, ולמה חלקן הכת' [=בשתי פרשיות: ויק' יג, 18 וכו'; ויק' יג, 24 וכו']? לומ' שאין מצטרפין זה עם זה, נולד חצי גריס [=בגודל של חצי פול] בשחין וחצי גריס במכוה, לא ידונם כבגריס.
מ'ר' ת'ר'ש'

ההערה בסוף הטור הימני; השורות הראשונות מוזחות משני הצדדים; נמצאת בדפוס, ויק' יג, 24, בשינויי נוסח מזעריים וללא ציון שזו תוספת. ההגהה מבוססת על בבלי חולין ח ע"א. מצאנו שלושה כתבי יד – בודליאנה 21, בודליאנה 2440, וינה 24, המביאים את ההגהה ושומרים את ציון הייחוס ('מ'ר") בסוף.

(7) ת' 'צהוב' (ויק' יג, 36; 99ב) – כמו זהוב, אורבלא בלעז (*orable; or*)
⁵².(*pâle*)
מ'ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד ונתווספה בפירוש לפסוק 37; היא נמצאת בדפוס, ויק' יג, 37, ללא ציון שזו תוספת; ברלינר הקיף אותה בסוגריים מרובעים (ושם בלעז, על פי כמה כתבי יד: 'אור"פלא' = *or pâle*).

(8) 'ומיתר השמן...יתן הכהן על תנוך האזן...] על דם האשם' (ויק' יד, 17; 101א) – שיקדום⁵³ הדם לשמן ולעכב.
ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה למטה ובנפרד. רש"י מסביר שהדם קודם לשמן והסדר מעכב, כלומר השמן יבוא על גבי הדם שכבר נמצא שם.

⁵² גם בכתבי יד אחרים כתוב 'אורבלא', ואילו בכתבי יד אחרים הנוסח הוא 'אורפלא'. הלעז המשתקף בנוסח הראשון – *orable*, אינו במילונים, ואילו הלעז המשתקף בנוסח השני *or pâle* (= *pale*) מוכר במילונים.

⁵³ הן בהגהה זו הן בהגהה הבאה יש מילוי בסוף שורה על ידי חלק מן המילה שבראש השורה הבאה. לדוגמה, בהגהה זו, אחרי המילה 'שיקדום' כתוב בסוף השורה 'האם' – מעין מילוי סוף השורה על ידי מילה הדומה למילה בראש השורה הבאה: 'הדם'.

(9) 'שקערורות' (ויק' יד, 37; 102א) – אירקרקות [היינו: מוסב על 'ירקרקות']; 'ומראיהן שפל' – אאדממות⁵⁴ [היינו: מוסב על 'אדממות']; לומר, זה וזה עמוק, הירוק והאדום.
מ'ר' כ'כ רבנו שמעיה

ההערה באה בהפרדה קלה, בראש העמוד מימין, ובכתב קטן משל הטקסט. נוסח הפסוק (ויק' יד, 37) מחולק לפי טעמי המקרא: 'שקערורת ירקרקת או אדממת, ומראיהן שפל'. ולפי הפירוש בתוספת: 'שקערורת' מכוון ל'ירקרקת', 'ומראיהן שפל' מכוון ל'אדממת', כלומר רש"י פירש שלא כטעמי המקרא: 'שקערורת ירקרקת, או אדממת ומראיהן שפל'.

(10) '>לא תכלה פאת' וגו' (ויק' יט, 9; 107ב) – שיניח פאה בסוף שדה < מפני בטל [אפשר שצ"ל: מפני גזל עניים ומפני בטול] עניים, ושיעורה אחד משישים בשדה.
מ'ר', כך כתב רבנו שמעיה

ההערה כתובה למטה, בנפרד. בכ"י וטיקן 94 (ההגהה שם הובאה בגיליון ללא הייחוס בסוף) הנוסח הוא: 'מפני גזל עניים ומפני בטול עניים'. ואפשר שכך יש לגרוס (כלומר בכ"י לייפציג 1 יש דילוג על פי הדומות), והוא הלשון בבבלי שבת כג ע"א (שם צוינו עוד שתי סיבות). על השיעור אחד בשישים בפאה ראה בבלי חולין קלז ע"ב.

(11) 'בכל שרץ אשר יטמא לו' (ויק' כב, 5; 110ב) – כגון שמנה שרצים; 'באדם אשר יטמא לו' – טמא מת, זב ומצורע.
מ'ר' כ'מ' מכת' רבנו שמעיה

ההערה כתובה בנפרד. על שמונת השרצים שנזכרו בתורה השווה למשל, רמב"ם, פירוש המשניות, שבת יד, א: החולד, והעכבר, והצב, והאנקה, והכח, והלטאה, והחמט, והתנשמת (ויק' יא, 30-29). וראה עוד אצל ברלינר במהדורתו הראשונה (קיג ע"א, הערה ז). משם למדים שההגהה נמצאת בשני כתבי היד – סרוול ורגנשבורג, ללא ציון שזו תוספת. רש"י מציין בהגהתו שהביטוי 'אשר יטמא לו' המופיע פעמיים בפסוק מצמצם את הנאמר לפניו: לא כל שרץ ולא כל אדם מטמא.

⁵⁴ המילה מופיעה פעמיים, גם כמילוי סוף שורה (ושם – ללא 'ת' בסוף).

(12) >[ומעוך וכתות ונתוק] וכרות' (ויק' כב, 24) – כרותין בכלי ועוזן בכיס; א111 < – שלא יהא כמחוסר אבר;⁵⁵ ותרגימ⁵⁶ 'מעוך' (ויק' כב, 24) – ומרוח [צ"ל: דמריס; לפנינו בתרגום: 'ודי מריס ודי רסיס'], זהו לשונ' בארמית, לשון כמישה [צ"ל: כתישה]. [ועוד צ"ל: 'וכתות' – תרגומו] ודרסי[ס], כמו 'הבית הגדול רסיסים' (עמוס ו, 11) – בקיעות דקות, וכן 'קנה... המרוסס' [שבת פ ע"ב, במשנה שבת ח, ה – 'קנה... מרוסס'], כתוש כתיחין [צ"ל: כתוש כתישין]. מ'ר' כ"כ רבנו שמעיה

ההערה למטה, בנפרד.

הלשון של ההגהה נראית משובשת מעט. השווה לנוסח הברור ממנה בפירוש רש"י הנדפס לפסוק 24:

"וכרות" – כרותין בכלי ועוזן בכיס. [ואז פירוש שני] "ומעוך" – תרגומו ודמריס, זהו לשונו בארמית, לשון כתישה. "וכתות" – תרגומו ודרסיס, כמו "הבית הגדול רסיסים" – בקיעות דקות, וכן "קנה המרוסס". וכן הנוסח בכ"י סרוול 7 (ושם בסוף: 'כתוש כתישין').

ברלינר הקיף את הקטע בסוגריים מרובעים. במהדורתו הראשונה (קיג ע"ב הערה כ) הוא ציין שהקטע (מ'מעוך' עד 'קנה המרוסס') חסר בחמישה כתבי יד: לידן, מינכן, ערפורט (שניהם), ורמיזא. השווה רש"י לעמוס ו, 1: "רסיסים" – שיהא מרוסס לבקיעות דקות; רש"י בבלי שבת פ ע"ב (משנה): 'מרוסס – סדוק סדקין הרבה, כמו "והכה הבית הגדול רסיסים".'

(13) 'וישבתם על הארץ לבטח' (ויק' כה, 18; 114ב) – שבעון [=שבעוון] שמיטין ישראל גולים, [=שנאמר] 'אז תרצה הארץ [...] והרצת א[ת] שבתותיה' (ויק' כו, 34), ושבעים שנה [=של] גלות בבל כנגד שבעים שמיטות שביטלו היו. ונתנה הא[רץ] וגו' וישבתם לבטח עליה' (ויק' כה, 19; שם) – שלא תדאגו משנת בצורת. מ'ר' כך כתב רבנו שמעיה

כל הקטע נכתב בנפרד. שני הפירושים נמצאים בדפוס ללא ציון שהם תוספות מרש"י. ברלינר הקיף את החומר בסוגריים מרובעים, ובהערה יב (עמ' 269) כתב: 'אח"כ נסמן מפי ר", כלומר באחד מכתבי היד שבדק נסמן כך; וגם בכ"י לייפציג 1 צוין: מ'ר'. ברלינר העיר במהדורתו הראשונה של פירושו רש"י (קיז ע"א הערה טז) שהקטע חסר

⁵⁵ ברלינר ציין במהדורתו הראשונה (קיג ע"ב, הערה יט) שכתבי יד סרוול ורגנשבורג גורסים 'אלא הוא מחוסר אבר'; ולא דייק, וצ"ל: 'שלא יהא מחוסר אבר', בדומה לכ"י לייפציג 1.
⁵⁶ ושמא יש לקרוא כו"ו קטנה: 'ותרגומ'.

בארבעה כתבי יד: לייזן, ערפורט – שני כתבי היד שם, ורמייזא, והם המשקפים את נוסח הפירוש לפני התוספת.⁵⁷

(14) 'נשך ותרבית' (ויק' כה, 36; 115א) – חד⁵⁸ שויה רבנן, ולעבור עליו דשתי⁵⁹ לאוין.
מ'ר' כך כתב ר' <בנו> <שמע>יה

ההערה כתובה למטה בנפרד. היא נמצאת בדפוס (במקראות גדולות ורשה 1860, ושם הוקף בסוגריים עגולים; אבל הקטע חסר במקראות גדולות, ונציה 1525), ויק' כה, 36, ללא ציון. ברלינר הקיף אותה בסוגריים מרובעים, ובמהדורתו הראשונה של פירוש רש"י העיר (ק"ז ע"ב, הערה כד) שהקטע חסר בשני כתבי יד: לייזן וורמייזא, והם המשקפים את נוסח הפירוש לפני התוספת. ההגהה נמצאת גם בכ"י בודליאנה 2440, ושם גם ציון בסופה מ'ר".

וראה בבא מציעא ס ע"ב – 'ולא חלקן הכתוב אלא לעבור עליו בשני לאוין'.
ציון שהתוספת (ללא ציון שזו תוספת) הייתה בנוסח פירוש רש"י שהיה בידי הרמב"ן, והוא מצטטו על אתר (וראה להלן, הגהה 43).⁶⁰

(15) 'וחי אחיד' (ויק' כה, 36; 115א) – שנה בו הכת' <לומ', שאם כבר יחזיר לו אהדר ליה דניחי בהדך.⁶¹ מ'ר'

ההערה כתובה למטה בנפרד אבל לא בולטת.
מקור הפירוש הוא בבלי בבא קמא קיב ע"א. והשווה גם בבלי בבא מציעא ס ע"א; תמורה ו ע"ב. כוונת המפרש היא שאין לקחת נשך ותרבית מאחיד העברי. וסוף הפסוק מלמד שאם מישוהו לקח נשך, יש להחזירו, כדי שיחיה אחיד עמך (ושם הגמרא ממשיכה, שהבן של הנושך לא חייב להחזיר את הנשך).

⁵⁷ לעניין התוספת ששנות הגלות הן כנגד שנות השמיטות שביטלו ראה פנקובר, הגהות שהגיה רש"י (לעיל, הערה 18), עמ' 194-207.

⁵⁸ הרגל הימנית של החי"ת דהתה.

⁵⁹ ספק אם הדל"ת הייתה בי"ת מלכתחילה. והיא לשון הבבלי בבא מציעא ס ע"ב: 'בשני לאוין'. וכן ראוי לגרוס כאן.

⁶⁰ לאחרונה דן י' מאורי בדוגמה שבה הרמב"ן מצטט את דברי רש"י לבמ' ד, 16 על פי נוסח מורחב הנמצא לפנינו במעט כתבי יד של פירוש רש"י (26 מתוך 200 שנבדקו). ראה: י' מאורי, "הירושלמי הכתוב בפירושי רש"י" (רמב"ן לבמ' ד, 16) ונוסח דברי רש"י, עיוני מקרא ופרשנות ז (תשס"ה), עמ' 385-397. מכאן (וכן לאור הגהה 43), אפשר לפרש שגם בבמ' ד, 16 היה לפני רמב"ן נוסח מוגה של פירוש רש"י (מאורי, שם, עמ' 394-396, ראה לפרש שהנוסח המורחב הוא הנוסח המקורי). ואפשר, שגם שם ההרחבה הייתה הגהה של רש"י עצמו (כך אפשר להסביר למה ההרחבה חסרה ברוב מוחלט של כתבי היד, כרוב שאר הגהותיו), אף שאינה נכללת בהגהות שהביא רבנו שמעיה בכ"י לייפציג 1 (הנוסח המוגה נמצא כבר בפנים הפירוש בכ"י לייפציג 1; ראה מאורי, שם, עמ' 392 הערה 24).

⁶¹ הבי"ת דהתה מעט.

(16) <'ואת מצותי תשמרו' (ויק' כו, 3; 116א) – הוּ עמלים על מנת לשמור ולקיים,>

ת' כמה שנ' 'ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם' (דב' ה, 1).
מ'ר' כ'כ'ר'ש' <הציון גולש מחוץ לטור>

ההערה לא כתובה בנפרד. אדרבה: ת"ת כתובה בין השיטין, והייחוס בסוף גולש אל מחוץ לטור. היא נמצאת בדפוס, ויק' כו, 3, ללא ציון שזו תוספת.⁶² גם הגהה זו נמצאת בכ"י בודליאנה 2440, וגם שם צוין בסופה מ'ר'.

(17) <'ואם עד אלה' (ויק' כו, 18) – ואם בעוד אלה; 116ב> – כמו 'עד שהמלך במסיבו' (שה"ש א, 12), 'עד שתחפץ' (שה"ש ג, 5).
מ'ר' ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד. בדומה לפסוקנו, גם בשני הפסוקים שנזכרים בתוספת, 'עד' משמעה 'בעוד', כלומר "כל עוד...".

(18) <[וזכרתי] את בריתי יעקוב [ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכר] (ויק' כו, 42; 117א) – למה נמנו אבות אחרונות? כלומר <דאי> הוא יעקב הקטן לכך, ואם אינו כדאי הרי יצחק עמו, ואם אינו כדאי הרי אברהם כדאי – יעקב למד מאביו, יצחק למד מאביו(?) <בי>, אברהם ממי למד?! בכך נתעלה.
מ'ר' כ'כ'ר'ש'

ההערה בתחתית הטקסט ומשמאלו ובנפרד, אבל לא בולטת. בדרשו את סדר השמות המופיעים בפסוק בסדר כרונולוגי הפוך רש"י מסביר למה בעיני ה' אברהם נחשב לראשון במעלה מבין האבות. תשובתו היא שאברהם הגיע לידיעת ה' בעצמו ולא יכול ללמוד מאביו (שלא כבנו ונכדו), שהרי אביו היה עובד אלילים. אדרבה, אברהם היה צריך למרוד בהשקפתו האלילית של אביו.

(19) 'לא יגאל' (ויק' כז, 33; 118ב) – אינו נגאל לא תם, לא בעל מום, לא חי, <ו>לא שחוט. תם יעלה ובעל⁶³ מום אוכלו בביתו, זה וזה אין לכהן (בעל מום) במעשר בהמה הנייה של כלום. בבכור נאמר 'לא יפדה'⁶⁴ [צ"ל: 'לא תפדה' (במ)']

⁶² בכ"י הספרייה הבריטית 178 נמצאת ההגהה (בנוסח שונה מעט) בייחוס אחר: 'בספר (ו)הזהיר אומ' 'ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם' – כמ' שנ' 'ולמדתם אותם ושמרתם לעשות (!)'. ואולם לא מצאנו כך לפנינו. וראה ס' והזהיר, מהדורת י"מ פריימאן, חלק ב, וארשא 1880, קכח ע"ב. שם נמצא הרעיון הכללי שיש ללמוד על מנת לעשות, אבל אין פסוק הראיה מס' דברים. וראה דוגמה דומה (באותו כתב יד) של ניסיון לזהות את המקור של דברי רש"י בהגהתו ללא הזכרת שמו של רש"י, לעיל, הערה 51.

⁶³ הוי"ו כתובה בסוף השורה הקודמת.

⁶⁴ רגל הדל"ת דהתה.

יה, 17; וכאן הושפע מויק' כז, 29, לגבי חרם) – ונמכר הוא, והכהן הלוקחן
אוכלו בקדושתו.
מ'ר' כ'כ' רבנו שמעיה

ההערה מופיעה בסוף הטור העליון ובתחילת הטור התחתון (המילה 'בקדושתו' נכפלה);
כתיבתה נפרדת מן הטקסט. על פי בבלי בבא קמא יג ע"א ובכורות לא ע"ב, רש"י מבדיל
כאן בין בהמה של מעשר שאינה נמכרת ובין בהמה שהיא בכור, שנמכרת.

ספר במדבר (29 הגהות [ואחת מאלה מופיעה פעם נוספת])

(20) 'הקהילו' (במ' א, 18; 119א) – 'אכנישו' (וכן ת"א, דפוס אישאר 1490;
לפנינו: 'כנישו'), על ידי אחרים; 'הקהילו אלי' (דב' לא, 28) – 'אכנישו',⁶⁵ צוו
לאספם. 'ויאספוי'⁶⁶ (כגון שמ' ד, 29; במ' יא, 32) – 'וכנישו' (ת"א), [עוד צ"ל:
על ידי אחרים; 'ויאספוי' (כגון שמ' לב, 26) – 'ואתכנישו',⁶⁷ נתקבצו מעצמן.
ר', כ'כ'ר'ש'

כתיבתה בנפרד.

רש"י נותן את דעתו לשני פעלים שבהם שינוי הניקוד משנה את המשמעות, וכפי
שעולה מתרגום אונקלוס. והשווה להלן, הגהה מס' 56.

(21) <'ואני הנה לקחתי' (במ' ג, 12; 121ב-122א)...> ת⁶⁸ עד שלא הוקם
המשכן נתנו העבודה בכורות, שהוא גדל אחי [=גדול אחי] וחשוב שבבית.
ר', כ'כ' רבנו שמעיה

ההערה כתובה בנפרד, והיא הרחבה של דברי רש"י המקוריים: 'לפי שהיתה העבודה
בכורות'. הפסוק מדבר בלקיחת הלוויים תחת הבכורות. החלק הראשון של ההגהה הוא
דברי המשנה בזבחים יד, ד, ומקבילתה בתוספתא זבחים יג, ב, ובבבלי זבחים קיב ע"ב.
ויש עוד מקבילות אחרות, כגון ספרי דב' סה; בראשית רבה סג, לג; ויקרא רבה כב, ה.
וראה רש"י לבבלי זבחים שם, שמביא לראיה פסוק משמ' כד, 5: 'וישלחו את נערי בני
ישראל ויעלו עלת ויזבחו שלמים לה' פרים'. אונקלוס שם ובעקבותיו רש"י מפרשים
'נערי' במובן של בכורות; וכן בפירוש הרמב"ם למשנה שם, וכן בפירוש רשב"ם לתורה.

(22) <... ולא מנה עודפים בבהמה (במ' ג, 45; 122ב)> – גזירת הכת' היא,
שלא זכו כהנים בפטרי חמורים של אותו הדור.
ר', כ'כ'ר'ש'

⁶⁵ נראה שיש יו"ד הכתובה למטה, ושמה צ"ל: אכנישו. במק"ג רע"ח, רפ"ה: 'אכנישו'; אישאר
1490: 'אכנישו'; לפנינו בת"א: 'כנישו'; שפרבר: 'כנישו'.

⁶⁶ פתח אחת ארוכה – עבור יו"ד ואולי גם עבור אל"ף.

⁶⁷ הצעת התיקון בעקבות הצעה של ד"ר יוסף עופר.

⁶⁸ ת"כ כתובה בסוף ההזחה של השורה הקודמת.

ההערה כתובה בסוף הטור. מכיר עשה שני סימנים כמה שורות לפני כן כדי לציין תוספת זו הבאה בהמשך.

(23) 'ואת כל כלי שמנ' [ה] (במ' ד, 9; 123א) – על שם שכל שימושה על ידי שמן היה.
מ'ר⁶⁹

הכתיבה נפרדת מן הטקסט.

(24) (123ב) ת' מכאן,

מה שהוקשה לי [=זה לשונו של רש"י; כוונתו לשאלה שנשאלה לו] כת' בארון [ארן העדות] ושמו בדיו' (במ' ד, 5-6), וכת' 'לא יסורו ממנו' (שמ' כה, 15)?! בגמר' דמסכ' יומ' [עב ע"א] רמינן קראי אהדדי: כת' 'והובא את בדיו בטבעות' (שמ' כז, 7) וכת' 'לא יסורו ממנו' (שמ' כה, 15), (בגמ') הא⁷⁰ [צ"ל: הא]⁷¹ כיצד? מתפרקין ואינן נשמטין. [ורש"י מפרש: הולכין ובאין היו, אלא שראשיהן גסין ואינן יכולין לצאת,⁷² ובשעת סילוק מסעות היו מצמצמין⁷³ אותם כנגד חציין, שיהא ראשו יוצא מן הארון לכאן ולכאן, שלא יהו ארוכין מצד זה וקצרין מצד זה מכבד המשא לצד הקצר, ומהדקין (אותן)⁷⁴ אותן, ובשעת חנייתן היו מחזרין אותן ליושגן, והולכין ובאין כבראשוני'.⁷⁵

ת' ועד כאן,

תשוב' מורי לר' יהודה בר' אברהם

כתיבה רגילה, אבל יש ת' בגליון לציין את תחילת התוספת, ו-ת' בגליון לציין את סופה.

התשובה והייחוס שבסופה וציוני ההתחלה והסוף ('מכאן... ו/עד כאן') מובאים גם בכ"י בודליאנה 186 ובכ"י הספרייה הבריטית 178 (באחרון שינו בהתחלה: 'מה שהוקשה לו'). בדומה לכ"י לייפציג 1 התשובה נמצאת בכתבי יד אלה שלא במקומה –

⁶⁹ מיד בהמשך יש הגהה לא ברורה של רבנו שמעיה: 'ואת כלי והן אילו את כל כלי וגו'; דע' (=דעת), כ"כ רבנו שמעיה. ושמה הכוונה ש'ואת כל כליה' שבפסוק 10 חוזר ל'ואת כל כלי שמנה' שבפסוק 9.

⁷⁰ תחילה כתב 'בגמר', דיטוגרפיה מלפני שתי שורות; אחר כך ניקד אותיות אלה (להוציא הגימ'ל), לציין מחיקה; אחר כך תיקן את האות ר לאות ה. נמצא שעתה האות ה"א (שהיא תיקון של הרי"ש) מנוקדת!

⁷¹ וכן הנוסח בכתבי היד בודליאנה 186, הספרייה הבריטית 178, וינה 24; בודליאנה 2440; וכן בדפוס נפולי 1491.

⁷² ראה עוד פירוש רש"י בבבלי יומא.

⁷³ משמעו: מסדרים.

⁷⁴ מחקנו את המילה המיותרת (מופיעה בסוף השורה, כנראה עם תיקון).

⁷⁵ לפירוש הגהה זו ראה י"ש פנקובר, 'שני חכמים הנזכרים בכתבי היד של פירושי רש"י למקרא – ר' יהודה ור' יהודה הדרשן', ש"י לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, מ' בר-אשר, נ' ואונה, ועוד (עורכים; בדפוס: ירושלים תשס"ז), עמ' 233-247, בדוגמה השישית. בחלק הראשון של המאמר הבאנו כמה הגהות של ר' יהודה (ב"ר אברהם) לפירוש רש"י למקרא.

לקראת סוף הפרשה, אחרי פירוש רש"י לבמ' ד, 16, ולפני הפירוש לבמ' ד, 18. התשובה מובאת עוד בכ"י בודליאנה 2440 ובכ"י וינה 24 (89ב). בדפוס נאפולי רנ"א היא מובאת במקומה, אבל חסרים שם הייחוס שבסוף וציוני התחלה וסוף, ושינו מעט את הנוסח בתחילתה.⁷⁶

(25) <על פי אהרן ובניו' (במ' ד, 27) – ואיזה מן הבנים ממונה עליהם? ביד איתמר בן אהרן' (במ' ד, 28; 124א)>
אבל אהרן ובניו עצמן לא הוצרכו כאן כמו לבני קהת (במ' ד, 19).
ר', כ"כ רבנו שמעי'

ההערה נכתבה כתיבה רגילה.

רק החלק האחרון ('אבל אהרן' וכו') הוא התוספת. החלק הראשון נמצא בדפוס ובכל כתיבי היד. התוספת נמצאת בכ"י וינה 2, 20, ללא ציון ייחוס. רש"י מעיר כאן שאם אצל בני קהת היה תפקיד מפורש לאהרן ולבניו – לכסות את הכלים (במ' ד, 15-5), הרי אצל בני גרשון לא היה תפקיד מפורש, ודי היה באיתמר שייצג את אהרן ובניו.

(26) <ועד אין בה' (במ' ה, 13; 124ב-125א) – בטומאה, אבל יש עדים לסתירה. < פירשו רבותינו 'ועד אין בה' – תרי, אלא חד, שראה בטומאתה, 'והיא לא נתפשה' – לא לוקחה באונס. מדמוכח לה קרא 'והיא לא נתפשה', לימדך שהוא בא לאסור והבעל מגרשה בעד אחד, שכן (מגרשה)⁷⁷ רגלים לדבר, שהרי קינא לה 'ונסתרה', לכך עד אחד נאמן בה.
ר', כ"כ רבנו שמעיה

הכתיבה נפרדת. ראה בבלי סוטה ב ע"א-ע"ב; יבמות יא ע"ב: נסתרה = נבעלה. הגהה זו, המציינת שאם יש עד אחד, הרי האשה מגורשת ללא שתיית מים מאררים, תואמת היטב את התיקון שעשה רש"י בסוף פרקנו ולתוספת דומה בפירושו לפסוקנו בכתבי יד ובדפוסים.⁷⁸

⁷⁶ במקורות אלה מתחילים (ללא: 'מה שהוקשה לי'): "ושמו את בדיו" (במ' ד, 5-6) – איפשר לומר כן?! והלא כת' "[בטבעות] הארון יהיו הבדים" (שמ' כה, 15), והן "לא יסורו ממנו" (שמ), ואף בגמ' במס' יומא רמינן קראי אהדדי' (כ"י וינה 24, ודומים לכך כ"י בודליאנה 2440 ודפוס נפולי רנ"א; באחרון, במקום 'רמינן קראי אהדדי', שינו וגרסו 'הקשן' [צ"ל: 'הקשו']). נוסף, שהתשובה נמצאת במקומה הנכון גם בכ"י ברלין 14 (Or. fol. 121), אלא שהפעם היא הובאה בגיליון (ונחתכה מעט בצד ימין). כאן מעט מההתחלה הושמט, והציון בסוף שובש: 'תשובת מר"ה הר' יודא בר' אברהם ז'צ"ל", כאילו התלמיד הוא מחבר התשובה; ויש לומר: 'תשובת מורי לר' וכו' (הציון כבר הובא על ידי רמ"ש ש בקטלוג שלו לכתבי היד העבריים בברלין, כרך א, ברלין 1878, עמ' 5, אלא שלא ידע שהנוסח משובש).

⁷⁷ הסופר סימן למחוק מילה זו, שהיא דיטוגרפיה של מילה שנמצאת לפני כן.
⁷⁸ על התיקון בסוף הפרק ועל ההגהה האחרת בפסוקנו (שניהם ללא הציון מ'ר'), ראה י' עופר, 'שינויים וחזרות של רש"י בפירושו לתורה', מגדים כ (תשנ"ג), עמ' 86-89. נחזור לדון בעניין זה במחקר אחר.

(27) <'ונתן על כפיה' (במ' ה, 18; 125א) ... > – ת' שאם לתנופה הוא, כמו
'ונתן על כפי הנזיר' (במ' ו, 19), יכתוב כאן 'ונתן על כפיו'.
ר', כ'כ'ר'ש'

הכתיבה נפרדת, בתחתית הטקסט. מלשון הפסוק – 'כפיה' ולא 'כפיו', רש"י מדייק בהגהה שאין מטרת המנחה לתנופה, אלא כפי שפירש בפירושו: 'ליגעה, אולי תטרף דעתה ותודה, ולא ימחה שם המיוחד על המים'. על תנופת המנחה על כפי הנזיר, ראה משנה נזיר ו, ט (נזיר מה ע"ב).

(28) 'ובעיני משה רע' (במ' יא, 10; 133א) – ידע לבו⁷⁹ כי מרה תהיה בהם, כי חנם [=חנינם] הם בוכים. 'האנכי הריתי' (שם, 12) – אָם אני להם ובמעני היו, או 'ילידתיהו' – כאב לבן?!
ר' כ'כ'ר'ש'

הכתיבה נפרדת – בתחתית הטקסט משמאלו. רש"י בא להסביר מדוע כתוב בסוף פסוקנו שבעיני משה רע על אודות בכיית העם, הלוא כבר נכתב קודם לכן שחרה אף ה' על כך. תשובתו היא שמשה מצטער לא על בכיית העם אלא על העונש הצפוי להם מאת ה'.

(29) 'את עושה לי' (במ' יא, 15; 133א) – עושה אתה לי כעין 'את', נקבה ותש
כח.
ר' כ'כ'ר'ש'

הכתיבה נפרדת (מתחת לשורות הרגילות), בתחתית הטקסט ומשמאלו. רש"י דורש את לשון 'את' כמכוון למשה, שה' משווה את משה לנקבה ולתש כח. וראה רש"י, דב' ה, 23 [24] בדרשו את הלשון 'את' הנאמר על משה – 'התשתם את כחי כנקבה'; וראה להלן, הגהה 62. אף כאן יש הבהרה של הפירוש המקורי ('תשש כחו של משה כנקבה').

(30) <'יצבר ולא ידע מ(א)[י]'⁸⁰ אוספם' (תה' לט, 7); נזכר בפירוש לבמ' יא, 30; 134א – ת' אם אסיפה – קיבוץ,⁸¹ מהו לא ידע הצובר את הכרי [=הערימה (של גרגרי תבואה)]; ראה משנה בבא מציעא ט, ה, הוא האוסף?!
אלא הצוברן לא ידע מי מכניסו לבית.

⁷⁹ יש להשוות לדברי רש"י את הפעלים ראה/ידע המתחלפים במקרא. והעירני ד"ר יוסף עופר שלשונו של רש"י כאן הוא על פי קהלת ז, 22; ח, 5: 'ידע לבך/לב' (וכן מל"א כ, 49: 'ידע לבבך'); וההמשך הוא על פי שמ"ב ב, 26: 'כי מרה תהיה באחרונה'.

⁸⁰ הסופר תיקן בשורה שמעל לאות המקורית.
⁸¹ לעניין אסיפה במשמעות קיבוץ, ראה רש"י, יש' לא, 4: "'אשר יקרא עליו מלא רועים" (שם) – יאספון עליו בקריאת קול המון; "מלא רועים" – אסיפת רועים, וכן "קראו אחריו מלא" (יר' יב, 6), וכן "יחד עלי יתמלאון" (איוב טז, 10) – כולם לשון קיבוץ'. וראה גם רש"י ליש' סו, 18: "'ואנכי מעשיהם ומחשבותיהם באה" וגו' (שם) – ואנכי מה עלי לעשות? מעשיהם ומחשבותיהם באה אלי, והיא תזקיקני לקבץ את כל הגוים ולהודיע שמעשיהם הבל, ומחשבותם שהם חושבים: "למען שמי יכבד ה'" (שם, 5) – יבינו שהוא שקר. והיכן הוא אותו קיבוץ? הוא האסיף שניבא זכריה: "ואספתי את כל הגוים אל ירושלים" (זכריה יד, 2).

מ' <צ"ל: מ'ר' !>, כ'כ'ר'ש'

ההערה כתובה כתיבה נפרדת בתחתית הטקסט בצד ימין.
בהגהה רש"י בא להוסיף על פירושו ולהבהיר מדוע הפסוק בתהלים מלמד ש'אסף'
משמעו 'כניסה לבית'.

(31) 'ויהיו בחצרות' (במ' יא, 35; 134א) – יותר מכדי חנייתם, שנתעכבו על
מרים.
ר' כ'כ'ר'ש'

ההערה כתובה למטה, בסוף הטור השני, באותיות קטנות. רש"י דן בלשון 'ויהיו
בחצרות', הנראית מיותרת, ומסביר שנרמז בפסוקנו העיכוב שאירע לבסוף בחצרות:
'העם לא נסע עד האסף מרים. ואחר נסעו העם מחצרות'.

(32) 'כמת אשר בצאתו [מרחם אמו ויאכל חצי בשרו]' (במ' יב, 12; 134ב) –
יצא מת, הרי 'ויאכל חצי בשרו'.
ר' כ'כ'ר'ש'⁸²

ההערה כתובה למטה, מתחת לטור השלישי, בנפרד ובאותיות קטנות.

(32א) <כפל של התוספת הקודמת; וכאן כנראה מקומו הנכון, לפני 'דבר אחר'
'ת' 'כמת אשר בצאתו' (במ' יב, 12; 134ב) – יצא (ב) מת, הרי 'ויאכל חצי
בשרו'.
ר' כ'כ'ר'ש' רבנו שמ'.

ההערה כתובה למטה, בנפרד, בטור הרביעי.

(33) 'רחוב' (במ' יג, 21; 135ב) – <בגבול?>⁸³ אשר היה לצד המערב, שני
'ועבדו (בנוסחנו: ועברו) ורחוב וחמון וקנה' (יהו' יט 28).
'לבא חמת' – כמו שאומרים לנפורקא דרומאה [ראה בסמוך].
ר' כ'כ'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד. הביטוי 'לנפורקא דרומאה' לא נמצא בתרגום שלפנינו (הטקסט
הקרוי: במ' לד, 4 [והיו תוצאותיו מנגב]: 'ויהוון מפקנוי מן דרומא', אבל לא לזה התכוון
רש"י). ונראה שיש לפרש את הביטוי כלעז צרפתי. אולי הכוונה היא
ל-*forche/forc/fourq de Roma*⁸⁴ – פרשת דרכים, שאחת מהן פונה לרומא. ואפשר,

⁸² יש כאן עוד מילה או שתיים שלא הצלחנו לפענח; מכל מקום, אין הן מופיעות בסוף ההערה
הבאה, שהיא כפל של הערתנו.

⁸³ כתוב מעל לשורה.

⁸⁴ הצעה זו וההצעה הבאה הן של מר דניאל פאנו. וראה: F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne Langue Française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, Paris

על ידי שיכול אותיות ('לנפרוקא דרומאה'), שהכוונה היא *proche de Roma*,⁸⁵ כלומר קרוב לרומא.

(34) וכן 'אני יי' דברתי אם לא זאת [אעשה] וגו' (במ' יד, 35; 137א) – כביכול⁸⁶ אם לא אעשה, איני זה.
ר' כ'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד. אפשר שרש"י דורש כאן פסוק תוצאה ותנאי כפול: אני נשבע שאעשה זאת, ואז אני ה'; ואם לא אעשה זאת, כביכול איני ה'.

(35) (במ' טו, 2; 137ב) >והמקריב יקריב' (טו, 4)... כמו ששינינו במסכת סוכה (מח ע"א) <
מחלוקת⁸⁷ ר' ישמעאל ור' עקיבא אם קרבו נסכים במדבר אם לא קרבו, מר דריש 'מושבותיכם' (טו, 2), מר דריש 'נותן לכם' (טו, 2), ומפורש' בזבחים מסכת [צ"ל: במסכת זבחים >קיא ע"א];
>השאיר רווח!< 'ויין לנסך' (טו, 5 <7>) – לשפך, וכן⁸⁸ 'הסך נסך' (במ' כח, 7) – שפוך שפך. 'ויסך עליה נסך' (בר' לה, 14), 'ויצק עליה שמן' (שם), שניהם שוין, אלא יציקה – בשמן,⁸⁹ נסיכה – ביין; והיינו דמתרגמינ' 'לצקת' (שמ' לח, 27) – 'לאתכא' (ת"א), שהצורף שופך; וכן 'לא נתך ארצה' (שמ' ט, 35), 'נתכו כמים' [צ"ל: ויתכו כמים; איוב ג, 24] ו'מסכה יינה' (משלי ט, 2), 'ויין מסכתו' [צ"ל: ביין מסכתי; משלי ט, 5]; מזיגה היא שפיכה.
ר' כ'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד, משמאל, וממשיך ומסיים למטה.

(36) אמ' רב, 'און' (במ' טז, 1; 139א) – אשתו הצילתו. 'און' – שישב באנינות כל ימיו; 'בן פלת' – בן שנעשו בו פלאות וניצול. 'ויקומו לפני משה' (שם, 2) –

1891-1902, photo ed. Geneva-Paris 1982, vol. IV, p. 64c (forc [fourc, fourq, fourch, four]: bifurcation d'un chemin); TL, III, p. 2058 (forc: gabelung eines weges); A.J. Greimas, *Dictionnaire de l'Ancien Français jusqu'au milieu de* *XIVe siècle*, Paris 1969, p. 293b (forche: 2=bifurcation). (להלן Gr).

⁸⁵ על *proche*, ראה: TL, VII, p. 1940; Gr, pp. 513-514.

⁸⁶ הסופר כתב למ"ד נוספת בהמשך ומחקה.

⁸⁷ הסופר כתב 'מנ' לפני המילה 'מחלוקת', מעין כפל של תחילת המילה.

⁸⁸ הסופר כתב כ"ף נוספת בהמשך וציין למחקה.

⁸⁹ שתי המילים 'יציקה בשמן' נכתבו פעמיים (בפעם הראשונה, בש<מ>ן), ויש רווח ביניהן – בין החלק העליון של העמוד ובין החלק התחתון.

'<וקמו>⁹⁰ לאפי משה' מתורג' [=ת"א], כנגד פניו קמו, להתריס;⁹¹ אַרְטֶרְנֶט
[בלעז; צ"ל: אדטרנט; a detraint].⁹²
ר', כ'כ'ר' שמעיה

ההערה כתובה בנפרד, למטה, בסוף הטור הראשון, בצד ימין, ובצד שמאל של הטור השני.

ראה סנהדרין קט ע"ב, דברי רב ודרשות השמות 'און' ו'פלת'. מבין כתבי היד שבדקנו, אלה שמביאים את החלק הראשון של הגהה זו (כתבי היד בודליאנה 186; הספרייה הבריטית 178; מינכן 5; פריס 155; לידן 1 – בגיליון) מביאים גם את דברי רב.

(37) 'כי יצא הקצף' (במ' יז, 11; 140ב) – ראה את מלאך המות עובר להשחית,
כי ניתן לו רשות ויוצא מלפניו.
ר' כ'כ'ר'ש'

הכתיבה בנפרד. ראה במדבר רבה ה, ז.

(38) <ו'יאמר יי' אל אהרן' (במ' יח, 1; 141ב)> – וכן פרשה שנייה 'וידבר יי'
אל אהרן' (יח, 8) – 'ומליל יי' לאהרן' בתרגום בבלי למשה צוה שיאמר לו; לא
מצינו שנתייחד הדיבור עם אהרן, אלא ב'יין ושכר אל תשת' (ויק' י, 9; שם,
פסוק 8: 'וידבר ה' אל אהרן לאמר').
ר' כך כתב רבנו שמעי'

ההערה כתובה בנפרד. יש כאן הרחבה של הפירוש המקורי: 'למשה אמר שיאמר לאהרן'.
כנראה, 'תרגום בבלי' שנזכר כאן הוא תרגום אונקלוס בתוך מצחף מסורה שהגיע מבבל.
בשני הפסוקים בספר במדבר שבהם ה' אומר/מדבר אל אהרן חסרה המילה 'לאמר'
בסוף. על זה דרש רש"י שהכוונה היא שה' אמר למשה לומר את הדברים לאהרן (ראה
ויק' טז, 2). רק פעם אחת בא דבר ה' אל אהרן עם 'לאמר' בסוף, ולדעת רש"י, רק כאן
דיבר ה' ישירות אל אהרן. וראה ספרי במדבר, קרח ב, הדורש על במ' יח, 8 שהכוונה
שה' דבר למשה שיאמר לאהרן. לעניין העברת דברי ה' לאהרן על ידי משה ראה: ספרא,
ויקרא, דיבורא דנדבה, ב; במדבר רבה ו, ה; ופירוש רש"י לויק' א, 1.

(39) 'ושמרתם את משמרת הקדש ואת משמרת המזבח' (במ' יח, 5; 141ב):
הם – 'משמרת הקדש'; ואתה – 'משמרת המזבח'.
ר' כ'כ'ר'ש'

ההערה באה בכתיבה רגילה, אבל הכותב הוסיף סימן מיוחד מעל למילה האחרונה ('כך')
שלפני התוספת.

⁹⁰ יש רווח בסוף השורה, וכך יש להשלים.

⁹¹ הראש האמצעי של השי"ן דהה.

⁹² תיקון הנוסח ופענוח הלעז – לפי הצעתו של מר דניאל פאנו. על הפועל detraire (to belittle, insult, slander), ראה TL, II, p. 1838; וראה Gr, p. 189a.

(40) <'למה העלותונו' (!)... <'אין לחם' (במ' כא, 5; 145א) – של ממש
[=אלא מן]; 'ואין מים' – עומדין [=מי בריכה]; היום פסקו, היום באו, ואנו
תלויין.
ר' כ'ר'ש'

ההערה כתובה למטה, בנפרד. רש"י מסביר שאין העם סובלים מרעב ממש, שהרי יש
להם מן ומי מעיין, אבל המים יכולים להיפסק בכל רגע.

(41) >... חוץ ממשפחות אפרים ומנשה שנולדו כולם במצרים [=רש"י במ' כו,
24; 151א] –
ויש לומר' כל שראה יוסף בבניו וגידלן מונה למשפחו', 'וירא יוסף לאפרים בני
שלושים' (בר' ג, 23) – הם שותלח וערן (במ' כו, 35-36);⁹³ גם בני מכיר ילדו
על ברכיו' (בר' שם; לפנינו: ברכי יוסף) – הם גלעד וששת בניו (במ' כו, 32-
30: איעזר, חלק, אשריאל, שכם, שמידע, חפר).
קרוב ר' לומר', כך כתב רבנו שמעיה בפירושו שכ' מידו

ההערה כתובה ברצף הפירוש אך באותיות קטנות מאלה של הפירוש עצמו.

(42) 'החיו לכם' (במ' לא, 18; 157א) – להתגייר, ואף לישא מהן אשה.
ר' כ'מ' מכת' רב' ש'

ההערה כתובה בנפרד. ראה ספרי במדבר קנו, עמ' 212; בבלי יבמות ס ע"ב; ועוד.

(43) 'וכל אשר לא יבא באש' (במ' לא, 23; 157ב) – כל דבר שאין תשמישו
על ידי האור, כגון כוסות, קיתונות, וצלוחיות, שתשמישן בצונן, ולא בלעו
איסור, 'תעבירו במים' – מטבילין ודיין, ודווקא כלי מתכות.
א'ל' [=אמר לנו] ופירש לנו ר' אם עמד ישר' על גבי המלאכה ביד גוי, וראה
שלא נשתמש בו כלל, אין צריך טבילה. וכל [=וכל' =וכלים] חדשים [=שלא
עמד על גבי המלאכה ביד גוי] מגעיל [=לפני הטבילה] ר', ומטבילין בכך
[=במצב שלהן לאחר שהוגעלו; או: ע"י ההגעלה], שמא⁹⁴ נשתמש ובלע;
ומחמת שמנם הוצרך להגעילם [=לפני הטבילה].

ההערה כתובה בנפרד, בשני חלקים, שביניהם מפרידה שורה אחת מהפירוש המקורי.
הקטע הראשון נמצא בדפוס (וראה אף להלן, מס' 46).

ברלינר ציין במהדורתו הראשונה לפירוש רש"י על התורה (קמט ע"ב הערה יד)
שהקטע הראשון הנמצא בדפוס חסר בשישה כתבי יד: ליידין, וורמיזא, ערפורט – שניהם,

⁹³ הרי"ש של 'ערן' קרובה בצורתה לדל"ת. לא ברור מדוע חסרים כאן בכר ותחן, אחי שותלח,
הנזכרים שם בכמדבר.

⁹⁴ הסופר כתב כ"ף בהמשך ומחקה. כנראה, מדובר בטעות בכתיבת האות הראשונה של המילה
הבאה.

מינכן, המבורג. אבל במהדורתו השנייה הוא לא הקיף את הקטע בסוגריים מרובעים. יצוין שהקטע הראשון היה בנוסח פירוש רש"י שהיה בידי רמב"ן, והוא מצטטו (וראה לעיל, מס' 14).

על תחילת הקטע ראה בבלי עבודה זרה עה ע"ב, וראה שם בעניין כלים חדשים צריכים טבילה. וראה תנחומא חקת ב; ותנחומא בובר, חקת ב, נא ע"ב: 'כלים חדשים... צריכין טבילה'. וראה סידור רש"י, שנט: 'וכלי זכוכית חדשים צריכים טבילה שהן ככלי מתכות, וכן כלי שטף חדשים שלקחן מן הגוי מטבילין במים חיים, כדאמרינן בע"ז אמר רב עמרם אמר ר' אבא בר אבובא אפילו כלים חדשים צריכין טבילה, דילפינן ממעשה מדין, ואותה טבילה לא משום טהרה הוא, דהא כלים [ישנים] אחר שנתלבנו טהורים הם מן האיסור וכחדשים דמיין, ואפילו הכי בעיין טבילה, כדנפקא לן מקרא "ואשר לא יבא באש תעבירו במים" (במדבר לא, 23), דהיינו גיעול, וכתב "וטהר", ונפקא לן דהיינו טבילה'. וכן מחזור ויטרי, הלכות פסח, עמ' 256, סי' ו.

(44) '[נחלץ] חושים' (במ' לב, 17; 158) – 'מבעין' (ת"א); 'וחש' (דב' לב, 35) – 'ומבע דעתיד' (ת"א), לשון מבווע הנובע; כן זריז – רץ ונמהר. ר' כ"כ רש'

ההערה כתובה בנפרד. רש"י מוסיף על פירושו המקורי ('נזדיין מהירים') שגם מהתרגום של 'חשים' יש להבין שהכוונה היא לנמהר.

(45) 'לפני בני ישראל' (במ' לב, 17; 158-159) – בראשי גייסות, מתוך שגבורים היו, שכן נאמ' בגד: 'וטרף זרוע אף קדקד' (דב' לג, 20). ואף משה חזר ופירש להם באלה הדברים: 'ואצו⁹⁵ אתכם בעת ההיא' וגו' 'חלוצים תעברו לפני אחיכ' בני ישראל' כל בני חיל' (דב' ג, 18), וביריחו כת' 'והחלוץ עובר לפניהם' (יהו' ו, 13), לפנינו: 'והחלוץ הלך'; הנוסח כאן בהשפעת יהו' ו, 7: 'והחלוץ יעבור לפני' – זהו ראובן וגד שקיימו תנאם. **צוני ר' להגיה**, כך כתב⁹⁶ רבנו שמעיה

ההערה כתובה בנפרד ונמצאת בדפוס, במ' לב, 17, ללא ציון שזו תוספת. ברלינר ציין במהדורתו הראשונה לפירוש רש"י לתורה (קמט ע"ב, הערה ד) שכל הקטע חסר בשלושה כתבי יד: וורמייזא ושני כתבי היד של ערפורט. ובהערה ה שם ציין שרוב הקטע חסר בכ"י לייזן ובכ"י ערפורט (ההפניה לערפורט מיותרת, כיוון שבהערה הקודמת ציין שכל הקטע חסר בערפורט). ואולם במהדורה השנייה לא הקיף ברלינר את הקטע בסוגריים מרובעים.

על גבורתו של שבט גד ראה גם רש"י לדב' לג, 20: "'וטרף זרוע אף קדקד" – הרוגיהם היו ניכרין: חותכים הראש עם הזרוע במכה אחת'. וראה על זה דרשה בילקוט שמעוני, ויחי, קסא; בראשית רבה צז (שיטה חדשה), עמ' 1223. וראה הגהת רש"י לפירושו ליהו' א, 14.⁹⁷

⁹⁵ בסוף שורה יש מילוי 'את' = תחילת המילה שבשורה הבאה.

⁹⁶ יש אות מעל הכ"ף, ולא ברור מהי ומה משמעה.

⁹⁷ ראה פנקובר, הגהות רש"י לפירושו ליהושע ולמלכים (לעיל, הערה 18), בדוגמה הרביעית.

(46) 'ומצרים מקברים' (במ' לג, 4; 160ב) – טרודים באבלם;
 (לכך יצאו)⁹⁸ ולא נתנו לב לישר', לכך 'יצאו... ביד רמה' (שם, 3).
 ר' כך כתב רבנו שמ' <עיה>

ההערה כתובה בנפרד. רק תחילתה מובאת בדפוס. בכתב היד ההתחלה היא חלק מההגהה; ראה עוד לעיל, הגהה 43.

בעניין החלק הראשון כאן ציין ברלינר במהדורתו הראשונה (קנ ע"א, הערה ג) שהקטע חסר בארבעה כתבי יד: ערפורט (שניהם), סרוול, רגנשבורג. לפיכך במהדורתו השנייה הקיף ברלינר את החלק הראשון בסוגריים מרובעים.

(47) <'ולצנינים' (במ' לג, 55; 161א) – פותרים בו הפותרים לשון משוכת קוצים...>
 ונר' לר' 'לצנינים' – 'כצנה רצון תעטרנו' (תה' ה, 13), המקפת לאדם בשלש רוחות, ותרגומו מוכיח [= 'ולמשרין מקפנכון' = 'ולמחנות מקיפים אתכם']. ת', כ'כ' רבנ' שמעי'

הכתיבה בנפרד. וראה רש"י ליהו' כג, 13: "'ולצנינים' – לשון מחנות, וכן 'ובאו אליך הצן' (יחז' כג, 24) – כצנה, זו המקפת את האדם משלש רוחות, כמה שנאמר 'כצנה רצון תעטרנו' (תה' ה, 13) – תסובבנו, כמו 'ושאול ואנשיו עוטרם אל דוד ואל אנשיו' (שמ"א כג, 26), 'עוטרם' – סובבים'. והשווה רש"י, מל"א י, 16.

(48) 'לנוס' (במ' לה, 32; 163ב) – כמו לָנָס; כמו 'שובי מלחמה' (מיכה ב, 8) – ששבו מן המלחמה, 'נוגי ממועד' (צפ' ג, 18), 'כי מולים היו' (יהו' ה, 5). כאשר תאמר 'שוב' על מי ששב⁹⁹ כבר, ו'מול' על מי שמל כבר, כן תאמר 'לנוס' על מי שנס; וקורהו נוס – מוברח;
 ותרגום 'לדערק' [לפנינו בת"א: 'למערק']¹⁰⁰.
 ר' כך כתב רבנו שמעיה¹⁰¹

חלק מן ההערה בא בכתיבה נפרדת, אבל לא ברור מה גבולות התוספת, כיוון שהזחת השורות משני הצדדים תחילתה באמצע ('כבר, ומול על מי שמל'). אולי התוספת שייכת רק למילים האחרונות 'ותרגום', כיוון שרק הן מסומנות מעליהן, ורק הן חסרות בדפוס. ההגהה עד לתרגום נמצאת בכל כתבי היד, אבל בכ"י בודליאנה 21 נמצאת רק תחילת ההגהה (עד 'ששבו מן המלחמה'). ושמה הנוסח האחרון משקף את הפירוש המקורי. לעניין התרגום, 'לדערק' (= לזה שברח), שרש"י מביא: זה מסכם את פירושו כאן, ש'לנוס' משמעו 'למוברח'. ואילו הצורה לפנינו בתרגום אונקלוס היא 'למערק' = לנוס (צורת מקור).

⁹⁸ דיטוגרפיה מהמשך; הסופר ציין שיש למחוק את המילים.

⁹⁹ עד כאן בכתיבה רגילה; מכאן ואילך בטור צר מן הטקסט.

¹⁰⁰ בתרגום שהעתיק מכיר: 'למערק'; ודומה לזה אצל שפרבר: 'למעירק'.

¹⁰¹ ואז ממשיך: 'ואת' [= ואם תאמר] (=הכל כמו בדפוס).

ספר דברים (34 הגהות)

(49) <'עד מדרך כף רגל' (דב' ב, 5; 166א) – אפילו [כדי]¹⁰² מדרך כף רגל>. [כאן המקום הנכון של התוספת. וראה להלן]:
 כלומ' אפילו מקום דריסת הרגל איני מרשה לכם לעשות בארצם שלא ברשות.
 ת', ר' צוה להגיה, כך כתב רבנו שמעיה
 >הפירוש המקורי בהמשך: 'ומדרש אגדה (בראשית רבתי, וישלח, עמ' 151):
 עד שיבוא יום דריכת כף הרגל על הר הזיתים "ועמדו רגליו [=ביום ההוא על
 הר הזיתים]" וגו' (זכ' יד, 4)<.

ההערה כתובה ברצף, בתחתית הטקסט בצד ימין. ההגה נמצאת לא במקומה – לפני פסוק 5, ובפרט לאחר הפירוש לפסוק 3 ('פנו לכם צפנה... לארץ מואב'), ולפני הפירוש לפסוק 4 ('ונשמרתם מאד'). יש רווח קטן בסוף השורה המסתיימת ב'מואב' (סוף פסוק 3), והתוספת נפתחת בשורה חדשה. היא נמצאת בדפוס, אך לא צוין שזו תוספת.

(50) ת'¹⁰³ 'כאשר עשה ישר' [אל] (דב' ב, 12; 166ב) – כאשר יוכלו לומר לבסוף: כן עשה ישר' [אל] בהם.¹⁰⁴ 'ועברו... את נחל זרד' (ב, 13) – בקרן זוית של ארץ מואב, כשפונה אדם מזרוע לצפון עובר אותו נהר קטן, ובא לו למזרח מואב.
 ר' כך הגיה רבנו שמעיה תלמידו של רבנו ש"י [=שלמה יצחקי]

ההערה כתובה בנפרד. כאן מכיר מציין שרבנו שמעיה הוא תלמידו של רש"י. ראה גם להלן, הגהה 71. רש"י בא להסביר בתחילת דבריו מה משמעות לשון העבר ('כאשר עשה ישראל לארץ ירשתו'), הלוא ישראל עדיין לא כבשו את הארץ.

(51) ת' 'מול בני עמון' (דב' ב, 19; 167א) – לא כתב 'מול עד בני עמון', מכאן שארצם כנגד פניהם היתה, למעלה מסיחון לצד המזרח.
 ר' כך כת' רב' שמע'

ההערה כתובה בנפרד. לפני התוספת כתוב: "אנשי המלחמה" (דב' ב, 16) – מבן עשרים שנה ומעלה היוצאי' בצבא'; קטע זה כתוב בנפרד ללא ציון ייחוס, והוא חלק מהפירוש המקורי. בפירוש המקורי לפסוקים 18-19 העיר רש"י: 'מכאן שארץ עמון לצד צפון'. כאן הוא מדייק בעניין המיקום, אך דרך דיוקו לא ברורה לנו.

(52) (דב' ב, 23 'עוים' – מפלשתים הם; 167א) – ולפי שנתייטבו אותם כנעורים [צ"ל: בנעורים; או: העוים] בארץ פלשתים [=ככתוב כאן: 'והעוים הישבים בחצרים עד עזה'], נקראו היום פלשתים.

¹⁰² כתוב בין השיטין.

¹⁰³ ת' כתובה בסוף השורה הקודמת.

¹⁰⁴ יש כאן מילוי סוף שורה.

ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד.

(53) ת' ד'א' 'ממדבר קדמות' (דב' ב, 26; 167א) ממך למדתי, שקדמתי (י) לעולמך, יכול היית לשלוח ברק אחד לשרוף את המצריי, אלא שלחתי מן המדבר אצל פרעה: 'שלח את עמי' (שמ' ה, 1; ז, 16; ועוד), במתונה. 'בדרך בדרך' (ב, 27) – פר לו קמין, פר לו קמין [=בלעז; *par lo <=le> chemin*, ¹⁰⁵]. [*par lo chemin* ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד. הקטע הראשון (עד 'במתונה'; ושם: 'במתון') נמצא בדפוס ללא ציון ת"ב בהתחלה וללא ציון הייחוס בסוף. ברלינר מציין במהדורתו הראשונה לפירוש רש"י על התורה (קנה ע"ב, הערה י) שהקטע חסר בארבעה כתיבי יד: לייזן, וורמייזא ושני כתיבי-יד ערפורט. לפיכך במהדורה השנייה הקיף ברלינר את הקטע בסוגריים מרובעים. שוב, כתיבי יד אלה משקפים את נוסח הפירוש לפני התוספת. ולדרשה ראה תנחומא בובר, דברים, הוספה י, ג ע"ב-ד ע"א. לעניין הלעז ראה גם פירוש רש"י ליש' לו, 2: "'במסילת" – דרך כבושה, קמין בלעז'.

(54) 'חבל ארגוב' (דב' ג, 4; 168א) – קונטריאה פלייזינא¹⁰⁶ [=בלעז *contree; plaigne*];¹⁰⁷ כל המחוז נקרא על שם היכל¹⁰⁸ של¹⁰⁹ המלך. ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד. וראה בפירוש המקורי: 'שהמלכות נקראת על שמה [=של היכל המלך]!'

(55) תי¹¹⁰ 'יאיר... לקח... חבל ארגב' (דב' ג, 14; 168א-ב) – ונטלו לעצמו, ומכיר¹¹¹ לקח עיר הגלעד ונתתיה לו (ראה: ג, 15), שכן כת' וילכו בני מכיר... גלעדה וילכדוה' (במ' לב, 39). עיר היתה באמצע הר הגלעד ושמה גלעד. חציו של גלעד של צד צפון פירש כבר שנתנו למנשה עם הבשן (דב' ג, 13). 'ולראובני ולגדי' (דב' ג, 16) חוזר ומפרש 'נתתי מן הגלעד' [ד'] (שם), מאותה

¹⁰⁵ על הלעז lo במשמעות le ראה: TL, V, pp. 255; 544; וכן Gr, p. 368b; על הלעז *chemin* המוכר ראה למשל: TL, II, pp. 341-342.

¹⁰⁶ מעל האות זי"ן יש סימן, אבל לא ברור מה כוונתו, ואולי הוא דומה במעט לסימן מעל האות זי"ן בלעז שלהלן, הגהה 66 (אף שם לא ברורה כוונתו).

¹⁰⁷ אפשר שיש כאן שני לעזים במשמעויות קרובות. הראשון – *contree*, פירושו *region*; השני פירושו *open country, plain*. ראה: TL, II, p. 793; VII, pp. 1020-1021; Gr, p. 493a-b.

¹⁰⁸ המילה "היכל" מופיעה פעמיים, פעם כמילוי בסוף שורה (אלא ששם הקריאה לא ברורה).

¹⁰⁹ המילה "של" מופיעה פעמיים, פעם כמילוי בסוף שורה.

¹¹⁰ תי"ו כתובה בסוף השורה הקודמת.

¹¹¹ הסופר כתב מילה זו באותיות גדולות וגם סימן אותה, כי היא שמו.

עיר גלעד ולהלן 'עד נחל ארנן' (שם) הוא ערוער (ב, 36). 'תוך הנחל וגבול' (דב' ג, 16), תוך <השאיר רווח!>¹¹² וגבול, גם העיר שבתוך הנחל וגבולה סביב. 'ועד יבק' (שם), רוחב קחשיב לצד עמון, הרי נתן סימן באורך גד וראובן מעיר גלעד עד ארנן בתכף לארץ עמון (פסוק 16). חוזר ונותן סימן בשפת אורך ארצם בתכף לירדן לארכן¹¹³ כל 'הערבה והירדן' (ג, 17) כולו, ועוד 'גבול' (שם) שבראש הירדן 'מכנרת' (שם) שאחורי ראשו של ירדן, כל הנמצא מים כנרת 'עד... ים המלח' (שם), שהיא 'ים הערבה' (שם), הכל לגד וראובן. ותחום זה או רחב או קצר הוא מתחום העליון שהוא מונה לצד העמון, לסימנין הללו שאמ' לך הכת' 'ולראובני ולגדי' (ג, 16).

ר'

ומונה עתה מצפון לדרום בעלילת מנשה שפירש לך (ראה דב' ג 13-14).

ת'ר'ש'

ההגה כתובה תחילה בסוף טור (168א) באותיות קטנות (להוציא המילה הפותחת 'איר' והמילה 'מכיר') והמשכה בראש טור (168ב) באותיות רגילות.¹¹⁴ לא ברור אם הכותב התכוון לדבר אחד <ר' ת'ר'ש'>, או לשני דברים <ר'... ת'ר'ש'>. ובעניין תוכן ההגה:¹¹⁵ לדברי רש"י, אילו הייתה נחלת גד וראובן בצורת מלבן מדויק, לא היה צורך לתאר בדיוק הן את הגבול המזרחי מצפון לדרום הן את הגבול המערבי מצפון לדרום. אבל כיוון שתחום הנחלה היה בצורת טרפז, וצד מערב ארוך מצד מזרח, יש צורך בתיאור כפול: הן של הגבול המערבי 'בתכף לירדן לארכו' (כלומר צמוד לירדן) הן של הגבול המזרחי 'לצד עמון'. להלן תרשימים שיעזור בהבנת הקטע:

ההגה כתובה מחוץ לפירוש, בסוף הטור. היא נמצאת בדפוס אך ללא הלעז וללא ייחוס ההגה (כך במקראות גדולות, ורשה 1860; ובמקראות גדולות, ונציה 1525, נמצא רק החלק הראשון, עד 'לעצמם'). ברלינר ציין במהדורה ראשונה (קנו ע"ב, הערה ג) שהחלק השני של ההגה חסר בארבעה כתבי יד (כאן הוא לא נתן את דעתו ללעז):

¹¹² אפשר שיש להשלים: נחל ארנן.

¹¹³ נראה שיש לומר: לארכו.

¹¹⁴ יש גם מעין כתיבה נפרדת, שהרי הוא הצר את הטור, ולידו, שלא כדרכו, כתב חלק מן ההפטרות בטור צר.

¹¹⁵ על פי הסברו של ד"ר יוסף עופר.

¹²⁰ קראתי את הקטע הזה במנורת אולטרה סגול.

ליידן, וורמייזא, מינכן וסרוול (וכך במקראות גדולות דפוס ונציה). לפיכך במהדורה השנייה הוא הקיף חלק זה בסוגריים מרובעים.

(57) >וכן הו' אומ' 'כי החליק אליו בעיניו למצו' [א] עונו לשנוא' (תהל' לו, 3) <[=סוף פירוש רש"י דב' ד, 19]>
ואת' [כס] לקח (דב' ד, 20; 170א) – להם 'חלק... אותם' (ד, 19), ולא לך, כי
הבדילך.
ר' תר'ש'

ההערה כתובה באותיות קטנות משל הטקסט אבל לא נפרדת ממנו.¹²¹ כוונת ההגהה: העמים יעבדו את גרמי השמים (לפי פסוק 19), ואילו אתם תעבדו את ה', כי הוא בחר בכם להיות לו לעם (לפי פסוק 20).

(58) ת'122 'העדות' (דב' ד, 45; 171א) – התראות, כמו 'העדותי בכם' (דב' ד, 26; גם יר' מב, 19), אזהרות שמזהירים; 'חקים' – גזירות עול בלא טעם; 'משפט' (= משפט = משפטים) – הראויות לבא לפי השורה.
ר' כך הגיה רבנו שמעיה ז"ל,¹²³ ת'

ההערה כתובה בסוף טור באותיות קטנות משל הטקסט. השווה רש"י, בר' מג, 3: "'העד העיד" – לשון התראה, שסתם התראה מתרה בו בפני עדים; שמ' כא, 29: "'והועד בבעליו" – לשון התראה בעדים; וכן ראה פירושו לזכר' ג, 6. וראה עוד רש"י, ויק' יט, 19, המגדיר 'חקים' כגזרות מלך שאין טעם לדבר'.

(59) ת' 'כי אתנו' (דב' ה, 3; 171ב) – אלא.
ר' כך הגיה רבנו שמעיה, ת'

הכתיבה באותיות קטנות משל הטקסט, בחלק מטור שהוצר. רש"י הסביר לשון 'כי' על פי אחת מארבע האפשרויות שהזכיר ריש לקיש בבבלי ראש השנה ג ע"א (ומקבילות). על ארבע אפשרויות אלה רש"י דן בתשובה מיוחדת¹²⁴ ומעיר עליהן בפירושו פעמים רבות. ראה, למשל, בעניין 'כי' במשמעות 'אלא', בפירוש רש"י לבר' יט, 2; דב' ז, 8; ט, 5; טו, 8; יש' כח, 28; יר' ב, 20.

¹²¹ ההגהה היא חלק מטור שחלקו העליון כבר הוצר, ולידו טור צר אחר של חלק מן ההפטרה (שלא כדרך הסופר. וראה לעיל, הערה 114).

¹²² ת' כתובה בסוף השורה הקודמת.

¹²³ רק כאן הוסיף מכיר את ז"ל' אחרי שמו של רבנו שמעיה.

¹²⁴ ראה י"ש אלפנבין, תשובות רש"י, ניו יורק תש"ג, ד"צ: ירושלים תשכ"ז, סי' רנא, עמ' 297-293; ולאחרונה בתרגום לאנגלית ועם הערות: M. I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004, pp. 94-105

(60) ת' 'על פני' (דב' ה, 6 [7];¹²⁵ 171 ב) – יש בו שני משמעויות: כל מקום שאני, וכל זמן שאני – ולא תאמר לא נצטוו אלא לאותו הדור.
ר' ת'ר'ש'

הכתיבה באותיות קטנות משל הטקסט, בחלק מטור שהוצר. תוכן דומה נמצא בדפוס ללא ציון שיש כאן תוספת. אלא שבדפוס שתי המשמעויות ניתנות כשתי אפשרויות שונות ונפרדות על ידי 'דבר אחר', ואילו כאן נאמר שהכתוב מתכוון לשתי הדעות גם יחד. לעניין 'על פני' במשמעות 'כל זמן שאני', ראה מכילתא יתרו, מס' דבחדש, ו, עמ' 224.

(61) 'הן הראנו' (דב' ה, 20 [21]; 172 ב) – כמו ששאלנו 'ויגד משה את דברי העם' (שמ' יט, 9) על שאמ' 'הנה אנכי בא אליך בעב הענן' (שם), ואמרו (רבותינו)¹²⁶ רצוננו לראותו, אינו דומה שומ' [ע] מפי שליח לשומע מפי מלך, והרי מילא את רצוננו והודיענו שבידו לחזק בריותיו לסבול כובד תוקף {להכות} [צ"ל: להבות]¹²⁷ פיו.
ר' ת'ר'ש'

הכתיבה באותיות קטנות משל הטקסט, להוציא המילה הראשונה, ובחלק מטור שהוצר. השווה מכילתא דרשב"י שמ' יט, 9 (עמ' 140): 'אמרו רצוננו לשמוע מן מלכינו, שאינו דומה שומע מפי פדגוג לשומע מפי המלך' (במכילתא דר"י, יתרו, מסכת בחדש, עמ' 210: 'מפי פרגוד').

(62) <ואת תדבר אלינו' (דב' ה, 23 [24]; 172 ב) – התשתם את כחי כנקבה>
נדמה לי כאילו דברתם לי בלשון 'את', כאמור לאשה.¹²⁸
ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה באותיות קטנות משל הטקסט ומחוץ לטור, בגיליון הפנימי. כאן יש הבהרה של הפירוש המקורי. וראה לעיל, הגהה 29.

¹²⁵ חלוקת הפסוקים בפרק ה, שבו עשרת הדברות, משתנה ממהדורת תנ"ך אחת לאחרת, וחלוקתם תלויה בחלוקת עשרת הדברות.

¹²⁶ יש סימן על הרי"ש ועל הוי"ו האחרונה כדי לציין מחיקה.

¹²⁷ כך הציע ד"ר יוסף עופר לתקן את הנוסח, על פי תפילת שופרות במוסף לראש השנה: 'ותשמיעם את הוד קולך ודברות קדשך מלהבות אש'. התיקון הזה תואם את האמור בפסוקנו כאן, בספר דברים: 'ותאמרו הן הראנו ה' אלהינו את כבודו ואת גדלו ואת קלו שמענו מתוך האש', שעליו הוסיף רש"י את הגהתו. (וראה עוד דברי רש"י לתה' כט, 7 [קול ה' הוצב להבות אש]: 'ורבותינו פירשו [מכילתא יתרו, מסכת בחדש, עמ' 235], שהיה הדיבור של עשרת הדברות יוצא בלהבות אש מפיו ונחקק על הלוחות כתבניתם'). נמצא שזהו תיקון יפה ונכון. ואילו ברלינר תיקן במאמרו על פירושי רש"י בלי להעיר על כך: 'להראות עין' (במקום: 'להכות פיו'), ואין שחר לתיקונו.
¹²⁸ האל"ף נראית כמ"ם.

(63) ת',¹²⁹ 'את כל אשר ידבר' (דב' ה, 23 [24]; 172-ב-173א) – לרבות אף כל דברי הנביאי' שיאמרו לנו בשמו כמוך; 'ושמענו ועשינו' (ה, 23 [24]). ועל זה אמר 'מי יתן וגו' 'ליראה אותי' (ה, 25 [26]) – כאשר אמרו לקבל דברי שלוחי ולשמור כל הימים לדורות הבאים. ולכשפסקו עשרת הדברות אמ' לי 'לך אמר להם שובו לכם לאהליכם' (ה, 26 [27]), כלומר לכו לבתיכם; 'ואתה פה עמוד' (ה, 27 [28]), אשר אחריי שדעתם לקבל ממך כמו מפני 'ואדברה' וגומ' (ה, 27 [28]) – שם מסר לי שאר מצות ותורה שבעל פה, ועליהם אמ' משה אומ' לכם היום 'ושמרתם לעשו' (ה, 28 [29]). 'וזאת המצוה' (ו, 1) – מה שאפרש לפניכם בכל הספר הזה; 'ארץ זבת חלב ודבש' (ו, 3) – מוסב על 'אשר אתם עוברים' (ו, 1),¹³⁰ ועל 'אשר ייטב לך' (ו, 3) היינו טיבותא; ו'שמע ישראל' (ו, 4) מוקף על 'ושמעת ישראל' ושמרת' (ו, 3) – כלומר הוי שומע ושומר את המצוה שאני בא לבאר באוזניכם.
מ'ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה באותיות קטנות משל הטקסט, בסוף טור, והמשכה בראש טור. לתוכן דרשת 'כל אשר ידבר' במשמעות 'אף כל דברי הנביאים' (בתחילת ההגהה) ראה גם להלן, הגהה 76. נראה שרש"י הבין שהנאמר בדב' ה, 25 [26] 'מי יתן...' ולשמר את כל מצותי כל הימים' מציין שישראל הסכימו עוד קודם לכן לשמירת המצוות לדורות. על כן רש"י דרש את הכפילות בדב' ה, 23 [24] כמכוון לכך ('את כל אשר ידבר' = אף כל דברי הנביאים לעתיד).¹³¹

(64) ת' 'אשר צוה יי' אלקינו' (דב' ו, 20; 173ב) – זה בן¹³² חכם שפירש דברו ונכנס בכלל; 'אתכם' (שם) – מה ראה להטעינכם משאר אומה ומה ראיתם לקבל כל זה.
ר' כך הגיה רבנו שמעי'

האות ת' גדולה מן השאר. שאר התוספת כתובה באותיות קטנות ובנפרד מן הטקסט, בסוף טור. על ארבעת הבנים, בהם החכם והרשע המוכרים מהגדת פסח, ראה (בשינויים) ירושלמי, פסחים י, ד; לז ע"ד.

(65) ת', 'לש' רבנו שמעי':

¹²⁹ בשורה הקודמת.

¹³⁰ וכן פירש אבן עזרא: "'ארץ זבת חלב' (דב' ו, 3) – דבק עם 'לרשתה' (שם, 1)'.
¹³¹ והשווה דברי הרמב"ן על אתר, המפרש את דב' ה, 23 [24]: 'כי עתה בקשו ממה שלא ישמעו קול השם הנכבד לא ביום הזה ולא בדור מן הדורות לעולם, דלאו כל שעתא ושעתא מתרחיש ניסא, ואינם חפצים במעמד כזה, אבל יאמינו בנביאים ויעשו כל רצון השם על פיהם'. ורמב"ן מביא כראיה לכך את הנאמר בדב' יח, 15-18; וראה פירושו לדב' יח, 16 (ושם בסוף פירש ש'ואת תדבר אלינו' (ה, 23 [24]) כוונתו: ואתה וכל נביא השם כמוך).

¹³² ברלינר העתיק בטעות במאמרו על פירושי רש"י: 'והבן' (במקום שתי המילים: 'זה בן').

'כי יסיר את בנך' (דב' ז, 4; 174א) – אם על 'בתך לא תתן לבנו' (דב' ז, 3), יאמר 'כי יסיר את בתך';¹³³ אם על 'בתו לא תקח לבנך' (ז, 3) – יאמר¹³⁴ 'כי תסיר¹³⁵ את בנך';¹³⁶ על כרחיך בבן בתך הכת' (= בפסוק 4) מדבר:¹³⁷ כשתתן בתך לבנו, יסיר בנו [= שלא מבני ישראל] את הנולד מבתך מאחרי ויוליכנו לעז';¹³⁸ ובן בתו – אדם קוראו 'בנו', אבל הנולד לבנך מן הגויה גזירת הכת' היא שאינו מתייחס בך.

ר' כ'מ' מוגה מכת'י רב' שמעיה

הכתיבה באותיות קטנות משל הטקסט אבל לא נפרדת. נראה שהייחוס בהתחלה ובסוף הוא לכותב אחד ולא לשניים. והשווה רש"י בנדפס – אותו תוכן, ללא ציון שזו תוספת. ראה יבמות כג ע"א; קידושין סח ע"ב, ושם בתוספות, ד"ה בנך הבא, בשם ר"ת. כאן רש"י מפרש שהלשון 'כי יסיר את בנך' בפסוק 4 חוזר לתחילת פסוק 3 ('בתך לא תתן לבנו'), והכוונה היא שכן שאיננו מבני ישראל שבתך התחתנה אִתּוּ יוליך את הבן שנולד להם לעבודה זרה. רש"י דייק בעקבות חז"ל שאילו הייתה הכוונה לחלק השני של פסוק 3 ('בתו לא תקח לבנך'), הרי היה צריך לומר בפסוק 4 'כי תסיר את בנך', והכוונה תהיה שהבת שלא מבנות ישראל שבנך התחתן אִתּהּ תוליך את הבן שנולד להם לעבודה זרה. ומדיוקו הראשון דייק רש"י בעקבות חז"ל דבר שני, שרק הבן שנולד מבת ישראל (ואפילו מאב שלא מבני ישראל) עדיין נקרא 'בנו' על ידי הסבא. לא כן בעניין בן שנולד מבן ישראל ומאם שלא מבנות ישראל. נגד דברי רש"י יצאו אבן עזרא, רבנו תם וחזקוני, וכל אלה פירשו שהלשון בפסוק 4 ('כי יסיר את בנך') חוזר לסוף פסוק 3 ('ובתו לא תקח לבנך'), והכוונה שהחתן (האב של האישה שלא מבנות ישראל) יוליך את החתן (בנך מישראל) לעבודה זרה.

(66) ת' 'כי אתם המעט' (דב' ז, 7; 174א) – אין לך אומה שלא יהו בה כמה ששים רבואות;¹³⁹ הבחירה לא מכח הרוב, כי אינו כך, אלא מאהבת אנצייזריאה,¹⁴⁰ [=בלעז; *ancestrie*],¹⁴¹ כי אהב את אבותיך (ראה פסוק 8), דבחר בזרעו; ועוד משמרו וגו' (ראה שם).

¹³³ ברלינר תיקן במאמרו (בלי לציין שהוא תיקן): 'בנך'; ואין צורך בתיקון.

¹³⁴ ברלינר תיקן במאמרו (בלי לציין שהוא תיקן): 'נאמר'; ואין צורך בתיקון.

¹³⁵ ברלינר תיקן במאמרו (בלי לציין שהוא תיקן): 'יסיר'; ואין צורך בתיקון.

¹³⁶ רש"י מתכוון לומר שאילו הייתה כוונת פסוק 4 שהבן שלא מבני ישראל יסיר את בתך לעבודה זרה, הרי היה צריך לומר: כי יסיר את בתך. ואילו הייתה הכוונה שהבת שלא מבנות ישראל תסיר את בנך לעבודה זרה, הרי היה צריך לומר: כי תסיר את בנך. אבל כיוון שהנוסח הוא 'כי יסיר את בנך', משמע שמדובר במקרה שלישי, וכפי שרש"י מסביר בסמוך.

¹³⁷ החלק התחתון של הבי"ת דהתה, וכן דהתה הרי"ש.

¹³⁸ העי"ן והזי"ן דהו מעט.

¹³⁹ הסופר כתב למ"ד בהמשך וציין למחקה. נראה שמדובר בטעות, על פי האות הראשונה של המילה 'לא' בהמשך.

¹⁴⁰ יש סימן מעל האות זי"ן, ולא ברורה כוונתו; ואפשר שהוא דומה לסימן מעל האות זי"ן בלעז שלעיל, הגהה 54. ראה לעיל, הערה 106.

¹⁴¹ כהצעת מר דניאל פאנו; ומשמעו ancestors. וראה: Gr, p. 30a; TL, I, p. 379, במשמעות הראשונה.

ר' כ'מ' מכת'י רב' שמע'

הכתיבה באותיות קטנות אבל לא בנפרד.

(67) ת' ראה ודאה ואיה ודיה (ראה דב' יד, 13; 183א; דאה' נזכרת רק בויק' יא, 14) אחת היא; ונראה לתרגם 'דאה' – 'בת כנפא', לשון 'ידאה' (דב' כה, 49; ועוד).
ר' ת'ר'ש'

הכתיבה בנפרד ובאותיות קטנות משל הטקסט. לחלק הראשון ראה הנדפס. וכאן הוסיף גם 'דאה', שנזכר בפסוק המקביל – ויק' יא, 14. על הדעה המזהה את כל ארבעת השמות כאחד ראה בבלי חולין סג ע"ב.

'דָּאָה' שלפנינו (ויק' יא, 14) מתורגמת: 'דיתא' (ת"א), 'דייתא' (מיוחס ליונתן). ואילו בדב' יד, 13 'דָּיָה' מתורגמת 'דיתא' (ת"א), 'דייתא' (מיוחס ליונתן); ו'רָאָה' מתורגמת 'בת כנפא' (ת"א), 'דייתא חיוורא' (מיוחס ליונתן). כאן רש"י מציע שגם את 'דאה' בויקרא (= כמו 'ראה' בדברים) ראוי לתרגם 'בת כנפא' ולא: 'דיתא'.

(68) <התנשמת (=בעופות) – קלבא שוריץ [=בלעז; *chalve souriz*]>
'תנשמת' (דב' יד, 16; 183א) – שבשרצים [=הנזכר בויק' יא, 30; להבדיל מזו שבעופות, הנזכר בויק' יא, 18 = דב' יד, 16]: טלפא [=בלעז; *talpe*],¹⁴² אכל ודומות זו לזו [=תנשמת שבעופות ותנשמת שבשרצים] בגוף ובלא ראות; אבל 'עטלף' (דב' יד, 18 = ויק' יא, 19) אין לו לעז. ועטלף דרבנן,¹⁴³ משל לתרנגול ועטלף שהיו מצפין לאורה (סנ' צח ע"ב) – נראה: קלבא שוריץ [=בלעז; *chalve souriz*],¹⁴⁴ עוף בלא ראות. והאומ' 'עטלף' דקרא: טלפא [=בלעז],¹⁴⁵ אינו אלא טועה.
ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד. כאן רש"י מדייק בלעזים של עופות ושרצים, ובפרט של תנשמת ועטלף. וראה רש"י לויק' יא, 18: "'התנשמת" [=בעופות] – היא קלב"א שוריץ, ודומה לעכבר ופורחת בלילה; ו"תנשמת" האמורה בשרצים היא דומה לה ואין לה עינים, וקורין לה טלפ"א. את משל התרנגול והעטלף הביא רש"י בפירושו לעמוס ה, 18. על פי הגהתו כאן בספר דברים נמצא שליטתו הלעז המתאים לתנשמת שבעופות וגם לעטלף דרבנן הוא 'קלבא שוריץ', ואילו הלעז המתאים לתנשמת שבשרצים הוא 'טלפא'. אבל עטלף

¹⁴² חפרפרת (*mole*; והוא *taupe* בצרפתית). וראה: TL, X, p. 142; וראה Gr, p. 618a.

¹⁴³ נראה שכתב 'דרבנן' ותיקן: 'דרבנן', ולא מחק את תחתית ן הראשונה.

¹⁴⁴ היינו, *bat*; ראה *chalve/souriz*; TL, II, p. 336 (*chauve soriz*; includes examples of *calve/chalve soriz/suriz*).

¹⁴⁵ וכך נמצא בגלוסר של לייפציג לויק' יא, 19: 'העטלף' – 'לטלפא' (*la talpe*). ראה M. Banitt, *Le Glossaire de Leipzig, Texte, I, Jerusalem 1995, p. 221*. גלוסר זה הוא לאחר זמנו של רש"י, אבל נראה שכך מצא רש"י גם בגלוסרים של ימיו (שאותם הוא קורא 'סיפרי פתרונו'). ראה רש"י, ליחז' כא, 18).

שבמקרא אין לו לעז, או שמא רש"י לא הכיר אותו. ואולם ביש' ב, 20 רש"י מציין לגבי המילה המקראית 'ועטלפים' – 'קלבא שוריץ בלעז', בהשוואה לחפרפרות, מיני שרצים = 'טלפש'.¹⁴⁶ דבריו שם אינם תואמים את הגהתו כאן, בספר דברים, שבה הוא אומר שאין לעז לעטלף המקראי אלא רק לעטלף דרבנן. עוד אפשר שבפירושו לישעיה הביא רש"י לעז לעטלף המקראי השייך (לפי הגהתו בספר דברים) לעטלף דרבנן.

(69) ת' 'על פי התורה' (דב' יז, 11; 186א) – איסור והתר, 'על המשפט' – שאר דינין; 'והאיש אשר יעשה בזדון' (יז, 12) – זה זקן ממרא, חזר לעירו ושנה, מת [=ומת האיש ההוא].
י¹⁴⁷

על הקטע האחרון, שהנוסח בסופו נראה מחוספס, ראה משנה, סנהדרין יא, ב (סנה' פו ע"ב: ושם: 'לעירו'): 'חזר לעיר, ושנה ולמד כדרך שהיה למד – פטור, ואם הורה לעשות – חייב [=מיתה]!'

(70) 'משנה התורה' (דב' יז, 18; 186א) – אונקלוס תירגם 'פתשגן'; פתר 'משנה' לשון שינון ודיבור. 'הכהנים הלויים' (שם); 'והכהנים' – כל שבט לוי, זה 'לויים'.
ר' כ"כ רבנ' שמ'

הקטע הראשון בדפוס – ללא ציון ייחוס.¹⁴⁸
רש"י עצמו פירש 'משנה תורה' מלשון שניים – שני ספרי תורה, ואילו אונקלוס פירש מלשון שינון (ונראה שרש"י מבין שכוונת התרגום היא: עותק נוסף).

(71) 'לבלתי רום לבבו [מאחיו]' (דב' יז, 20; 186א) – כלפי קונו, יותר משאר אחיו; אבל על אחיו ישתרר. ואם ילחצם, הרי 'רום לבבו' לקונו.
ר' כ"כ רב' שמע' ורבו רש"י¹⁴⁹

כל שלוש ההערות האחרונות כתובות ברצף הפירוש, זו אחר זו, ובאותיות קטנות. הן מוזחות מעט משני הצדדים. רש"י מדייק בהגהתו האחרונה בעניין משמעות המ"ם של 'מאחיו'. לדעתו, אין לפרש: לבלתי רום המלך את לבבו מ[על] אחיו, היינו כלפי אחיו (וזה, כנראה, פשוטו של מקרא), אלא לפנינו מ"ם של השוואה: 'יותר מ'; ויש לפרש:

¹⁴⁶ שני הלעזים מובאים אף בגלוסר של לייפציג (לעיל, הערה 145), כרך ב (1998), עמ' 719. ודומים לו שני הלעזים בגלוסר של בזיל: M. Banitt, *Le Glossaire de Bâle, Texte*, Jerusalem 1972, p. 250

¹⁴⁷ כאן חסר בהמשך הייחוס הרגיל: 'כך כתב רבנו שמעיה'.

¹⁴⁸ מהערתו של ברלינר במהדורה הראשונה (קסה ע"ב, הערה ט) מתברר שבשני כתבי יד ערפורט חסר קטע גדול, מ'אונקלוס' ועד 'נענש', להלן בפסוק 20 (בפירוש המקורי). וכבר בספר יוסף דעת (לעיל, הערה 45), קמ ע"ב, נדון חיסרון גדול זה בספרים (ללא פירוט): 'אונקלוס תרגם בו עד נביא נענש בסא"א (=בספרים אחרים אינם) אלו ה' שורות'.

¹⁴⁹ נראה שרצה לומר 'ורבו [הוא] רש"י'.

המלך לא ירום לבבו יותר מלבב אחיו כלפי קונו (זו השלמה של רש"י),¹⁵⁰ שהרי המלך צריך לשלוט על אחיו (ואין בכך איסור רום לב) אבל לא ללחוץ אותם. ואם ילחצם, הרי המלך מתגאה כלפי קונו.

(72) >'ונחלה לא יהיה לו' (דב' יח, 2; 186ב) – זו נחלת שאר (ספרי דברים קסד; אבל אין זה הנוסח שלפנינו)¹⁵¹... ונחלת שאר, לרבות קיני קנזי וקדמוני < ת' אם תזכו לירש כהן [=קָהָן].
ר' כ'ר'ש'

הכתיבה באותיות קטנות ונפרדת מעט מן הטקסט.

(73) >'ונחלה לא יהיה לו' (דב' יח, 2; 186ב) ... <
שוב נמצא בדברי ר' קלונימוס [=קלונימוס]: הכי גרס' בספרי (השווה ספרי דב' קסד): 'ונחלה לא יהיה לו' (יח, 2) – אילו נחלת חמשה, 'בקרב אחיו' – אילו נחלת שבעה, נחל' חמשה שבטים ונחלת שבעה שבטי'; ומתוך שמשה ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים בלבד, שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי מנשה (ראה במדבר לב; יהושע יג; כב), ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים וחצי¹⁵² מנשה (ראה יהושע טו – יהודה; טז – אפרים; כב, 7 – חצי מנשה), ושבעה האחרים נטלו מאיליהם אחרי מות יהושע (ראה יהושע יח, 1-10; וכן יח, 28-21; יט: בנימין, שמעון, זבולון, יששכר, אשר, נפתלי, דן), מתוך כך הזכיר חמשה לבד ושבעה לבד.
מ'ר' ת' ר'ש'

הכתיבה באותיות קטנות ובהזחה משני הצדדים לאחר המילים הראשונות. ההערה נמצאת בדפוס בלי לציין שזו תוספת של רש"י. הכוונה כאן לר' קלונימוס איש רומי. ראה רש"י לשמ"א כה, 18, וראה ברלינר במהדורתו השנייה בליקוטים, עמ' 431 – וכאן הזכיר שבדב' יח, 2 הפירוש בשם ר' קלונימוס הובא פנימה בשם רבנו שמעיה. ויש לדייק ולומר שרבנו שמעיה הביאו בשם רש"י.

לפנינו, בספרי דברים קסד, עמ' 213, נמצא נוסח קצר: 'זו נחלת חמשה'. ברלינר מציין בהערותו במהדורה הראשונה (קסו ע"א, הערה ח; ושם 'סה"ד' משמעו 'סוף הדיבור') שהגהה זו חסרה בארבעה כתבי יד: מינכן, וורמייזא וערפורט (שני כתבי היד). ואולם במהדורתו השנייה הוא הקיף בסוגריים מרובעים רק את תחילת ההגהה (עד 'אילו נחלת חמשה'). את נוסח הספרי שהיה לפני ר' קלונימוס ושאותו הביא רש"י הביא גם רבנו תם בספר הישר; ושם ביתר סתמיות: 'ויש ספרים'.¹⁵³

¹⁵⁰ וראה פירוש רמב"ן על אתר: 'יזהירנו להיות לבבו שפל ככל אחיו הקטנים ממנו, כי הגאווה מדה מגונה ונמאסת אצל האלהים אפילו במלך, כי לה' לבדו הגדולה והרוממות'. נראה שהפירוש דומה להגהה כאן: לבלתי רום לב המלך יותר מאחיו, כי מידת הגאווה מגונה אצל ה', כי רק לו הגדולה (כלומר, בסופו של דבר גאוות המלך היא כלפי ה').

¹⁵¹ על חילופי הנוסח כאן ראה הערותיו של א"א פינקלשטיין, ספרי דברים מהדורתו, עמ' 213.

¹⁵² ברלינר תיקן במאמרו בלי לציין זאת: 'ולחצי שבט' – כמו נוסח הדפוס.

¹⁵³ ס' הישר, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד², סי' תשמו, עמ' 435. ציין לו בקיצור, א"א פינקלשטיין, ספרי דברים מהדורתו, עמ' 213.

(74) ת' 'שה' (דב' יח, 3; 186ב) – מולטון [=בלעז; *molton*] ¹⁵⁴ גדול;
 וכשפירש בו בן שנה, ה(ר)[ו] ¹⁵⁵ כבש.
 ר' ת'ר'ש'

הכתיבה באותיות קטנות. והשווה שמ' יח, 5: 'שה תמים זכר בן שנה יהיה לכם, מן הכבשים ומן העזים תקחו'; שמ' כט, 38 (ותדיר): 'כבשים בני שנה'.

(75) (ד) 'ראשית [דגנך...]' (דב' יח, 4; 186ב) – תחילת הנאתך.
 ר' תרש

ההערה מובאת למטה, בטור הראשון. האותיות קטנות מעט, אבל ההערה לא נפרדת מן הטקסט (וממשיך בפירושו המקורי בכתיבה רגילה: 'וראשית גז צאנך').
 רש"י בא לפרש את 'ראשית' במשמעות 'מובחר'; כגון, רש"י עמוס ו, 6: "'ראשית שמנים" – מובחר שבשמנים, והוא אפרסמון'.

(76) ת' 'ככל אשר שאלת' (דב' יח, 16; 187א) – 'קרב אתה ושמע את כל אשר ידבר אלי' (דב' ה, 23 [24]) – לרבות נביאי דור ודור (ראה פסוק 18).
 ת' ר'ש' ר' ¹⁵⁶

ההערה כתובה בנפרד ובאותיות קטנות.
 על דרשת 'את כל אשר ידבר' במובן של 'נביאי [כל] דור ודור', ראה לעיל, תחילת הגהה 63.

(77) <שנ' 'אנכי אדרש מעמו' (דב' יח, 19; 187א)> – 'אנא אתבע מיניה' (לפנינו: 'מימרי יתבע מנה' [ת"א]; ויש שתרגמו 'ממרי יפרע מניה' [ת"י]).
 ר' ת' ¹⁵⁷

ההערה כתובה בכתב מעט קטן מזה של הטקסט, באמצע שורה ובנפרד. שלא כתרגום המילולי שהיה לפני רש"י: 'אנא', לפנינו התרגום מתרחק מן התרגום המילולי: 'מימרי'. מאידך גיסא, על פי מהדורת שפרבר לתרגום למדים שבכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9400, הנוסח שווה לזה שהביא רש"י: 'אנא אתבע'. ¹⁵⁸

(78) 'לא תגור ממנו' (דב' יח, 22; 187א) – מכל מה שיאמר עוד ויפחידך.

¹⁵⁴ ראה: TL, VI, p. 188; וכן Gr, p. 421b, במשמעות הרביעית. בצרפתית סטנדרטית: mouton; היינו, sheep.
¹⁵⁵ תוקן מעל השורה.

¹⁵⁶ כאן הקיצורים מופיעים בסדר ההפוך מהרגיל: 'ר' בסוף, ולא בהתחלה.

¹⁵⁷ ציון יוצא דופן. ושמה צ"ל: 'ר' ת'ר'ש'.

¹⁵⁸ א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, א, קולון, ניו-יורק, ליידן 1992, עמ' 322, באפארט.

ת' רי¹⁵⁹ ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד ובאותיות קטנות.

נראה שרש"י מבקש להסביר מדוע הציווי "לא תגור ממנו" בא בסוף הפסוק, לאחר שכבר נאמר בפסוק שלא קוימו נבואות השקר של נביא השקר. הוא משיב שגם מה שנביא השקר יאמר לאחר מכן אין לפחד ממנו. דברי רש"י כאן הם פירוש חלופי לפירושו המקורי: 'לא תמנה עצמך מללמד עליו חובה' [ספרי דברים קעח, עמ' 222], ולא תירא ליענש עליו'.

(79) 'ואם ירח' [יב] (דב' יט, 8; 187ב) ... 'כי תשמר' (יט, 9) – אם תזכה, 'ירחיב', ואז 'ויספת' (9; שלוש ערי מקלט); הם¹⁶⁰ חטאו והם חסרו [=שלוש ערי המקלט].
ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד ובאותיות קטנות.

(80) 'והכהו נפש' (דב' יט, 11; 187ב) – מכת נפש, שאיבדה נפש [=כמו שכתוב בסמוך: 'ומת']; 'ונתנו אתו ביד גאל הדם' (שם, 12) – לא שיתנהו בידו, אלא <הושאר רווח של אותיות אחדות>¹⁶¹ גאל הדם יתנוהו בפגעו בו, שנגמר דינו הוא ימיתנו; 'דם הנקי' (שם, 13) – רצח הנקי, כמו 'והיה עליך דמים' (דב' יט, 10).
ר' ת'ר'ש'

ההערה כתובה בנפרד ובאותיות קטנות. נראה שרש"י מבקש להדגיש שלא מוסרים את הרוצח לידי גואל הדם מיד, אלא תחילה דנים אותו, ולאחר שקובעים שהאיש אכן חייב על רצח, הוא נמסר לידי גואל הדם, והלה ממלא את גזר הדין של בית הדין וממית את הרוצח. והשווה בבלי מכות י ע"ב: 'וב"ד שולחין ומביאין אותם משם [=עיר המקלט]. מי שנתחייב מיתה – הרגוהו, שנאמר: 'ושלחו זקני עירו ולקחו אותו משם ונתנו אותו ביד גואל הדם ומת' (דב' יט, 12); מי שלא נתחייב – פטרוהו'.
ובעניין הביטוי 'דם הנקי': קודם לכן נאמר בפסוק 'לא תחוס עינך עליו' = על הרוצח, ועל כן לכאורה תמוה שנאמר מיד לאחריו 'ובערת דם הנקי', שהרי הרוצח אינו נקי. לכן רש"י מפרש ש'דם הנקי' משמעו רצח של הנקי (אותו קרבן של הרוצח).¹⁶²

¹⁵⁹ לפנינו מקרה שבו 'ת' ר" אין ביניהן תוספת הרגילה בהגהות אלה, אלא התוספת באה קודם הציון 'ת'.

¹⁶⁰ ברלינר העתיק במאמרו בטעות: 'הרי'.

¹⁶¹ יש להשלים: 'אל' (כהצעת ד"ר יוסף עופר).

¹⁶² תרגום אונקלוס הציע פתרון אחר: ובערת [=שופכי] דם נקי מישראל. ולפי פשוטו נראה שיש לפרש מילולית: 'ובערת דם הנקי מישראל' – [עם שפיכת דמו של הרוצח] תטהר ישראל מהדם של הנרצח. וראה עוד במ' לה, 33: 'ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו'.

(81) 'הרחקת] ממך מאד' (דב' כ, 15; 188ב) – {חוק} {צ"ל: רחוק} מכל גבולך והלאה, היינו 'מאד'. לפי שגלוי לפניו שגרגשי יפנה מקומו, הוציאו ממניין והזכירו ברמז [בפסוק 17, שם לא נזכר במפורש בין שאר ששת העמים].
ר' תר'ש'

ההערה כתובה בנפרד, בכתב קטן מעט משל הטקסט. ראה רש"י לדב' כ, 17, ששם לא נזכר גרגשי במפורש עם שאר העמים, ודורש שם: "כאשר צוך" – לרבות את הגרגשי על פי ספרי דברים רא, עמ' 238. על הגרגשי שפינה מקומו ראה עוד פירוש רש"י לשמ' לג, 2; לד, 11 – על פי ירושלמי שביעית ו, א (לו ע"ג); ויקרא רבה יז, ו, עמ' שפו; דברים רבה ה, יד (ומהדורת ליברמן, שופטים יד, עמ' 101).

(82) >[כי תצור אל עיר] ימים' (דב' כ, 19; 188ב) – שנים; 'רבים' (שם) – שלשה. מכאן אמרו, אין צרין על עיירות של גוים פחות משלשה ימים קודם לשבת,
שאם לא תוכל לה;¹⁶³ לבסוף התיר לה 'עד רדתה' (כ, 20),¹⁶⁴ אפילו בשבת לצור.
ר' תר'ש'

ההערה כתובה בכתב רגיל וברצף הטקסט. רק החלק האחרון ('שאם לא תוכל' וכו') הוא התוספת; החלק הראשון נמצא בדפוס ובכל כתבי היד. וראה לעיל, הגהה 25. על דברי רש"י כאן, ובכלל זה התוספת, ראה בבלי שבת יט ע"א. ועל החלק המקורי של הפירוש בלבד ראה ספרי דברים רג, עמ' 238. דרשה דומה על 'ימים רבים' (דרשת מיעוט של שלושה ימים השייכת לחלק המקורי של הפירוש כאן) נדרשת גם על ויק' טו, 25: 'ואשה כי זוב יזוב דמה ימים רבים'; ראה ספרא למצורע, זבים ה, ה- י; ויקרא רבה יט, ה.

שיפוטסי ההגהות

את הגהותיו של רש"י לפירושו לתורה אפשר לחלקן לכמה קבוצות עיקריות:
(א) הגהות שהן תוספת לפירושו על פי דברי חז"ל: 4, 6, 10, 14, 15, 21, 26, 35א, 36, 37, [38], 42, 43, [45], 53, 60, 61, [64], 65, 67, 73, 80-82.
(ב) הגהות שבהן הבהיר ענייני לשון: 7-9, 12, 17, 23, 27, 28, [29], 35ב, 47, 48, 54, 58, 59, [60], 69, 70, [71], 74, 75; או ענייני דקדוק: 2, 20, 56.
(ג) הגהות שבהן הבהיר את מהלך העניינים: 1, 3, 4, 11, 13, [19], 24, 31, 32, 34, [38], 39, 40, 46, 49, 50א, 52, 63, 66, 78, 79, 81.
(ד) הגהות שבהן הוא מרחיב או מבהיר את דברי פירושו המקורי: [22], [25], 30, 41, 44, 62, 67א; או מביא דרשות 'דווקא': 57, 63, 70.
(ה) הגהות שבהן הוא מוסיף לעז להבהרה: 2, 7, 36, 53, 54, 56, 66, 68, 74.

¹⁶³ נראה שיש כאן סימן למחיקת אות אחת.

¹⁶⁴ הסופר כתב בהמשך 'אל', וציין למחקה. ואפשר שיש כאן אשגרה מהכתוב 'ברדתי אל שחת' (תה' ל, 10).

- (ו) מעט הגהות שבהן הוא מברר עניין של גבולות: 33, 50, [51], 55.
(ז) הגהות הדומות לדברי רש"י או תואמות אותם במקומות אחרים: 13, [30], 47, [53], 58, [59], 68, 81.

תפוצת ההגהות במבחר כתבי היד ובדפוסים

כאמור, פחות מרבע מן ההגהות נכנסו לדפוס – מקראות גדולות, ונציה 1525; ורשה 1860; שתי המהדורות של ברלינר,¹⁶⁵ אך לא צוין בהם שלפנינו הגהות של רש"י לפירושו המקורי (על תפוצת ההגהות בדפוסים הראשונים של פירוש רש"י ראה להלן). לבד מן העדויות שבכ"י לייפציג 1 בדקנו מדגם של 22 כתבי יד כדי לקבל רושם מוקדם של תפוצת ההערות (יש לזכור שברשימת כתבי היד של פירוש רש"י של בלונדהיים יש 241 כתבי יד של הפירוש על התורה [ואין זו רשימה מלאה של כל כתבי היד]).¹⁶⁶ תחילה בדקנו שבעה כתבי יד: בודליאנה 186, די רוסי 181, וטיקן 94, וינה 23, וינה 24, סינסינטי JCF 51, פריס 155. בדרך כלל אין התוספות מובאות בכתבי היד האלה, לפיכך הם משקפים את נוסח הפירוש שלפני התוספות. מבחינת התוספות, כתב היד המעניין בקבוצה זו הוא כ"י וטיקן 94. שם כמעט אין תוספות ביד ראשונה, אבל בגיליון התוספו 13 תוספות אך ללא ייחוסן לרש"י. להלן נציין את הימצאות ההגהות בכתבי היד האלה לפי סדר עולה של מספר ההגהות בכתבי היד.

לא נרשום כאן את הגהות 25, 48, 56 ו-82, כיוון שבכל שבעת כתבי היד נמצא החלק הראשון של הנוסח שבכ"י לייפציג 1 (בהגהה 56 – ללא התרגום), ויש להסיק שזה חלק מהפירוש המקורי, אף שיש ספק כלשהו בהגהה 48 (ראה להלן בקבוצה השלישית של כתבי יד). בארבע הגהות אלה כ"י לייפציג 1 לא הפריד בכתובת הנוסח בין המקור לתוספת. כתיבת הנוסח בכ"י לייפציג 1 לא ברורה כל צרכה בעניין התוספות. גם את הגהה 60 ואת הגהה 65 לא נרשום, כיוון שכל כתבי היד גורסים תוכן דומה להגהה (ללא הסוף), רק שהיא מוצגת בהם כשתי דעות נפרדות. הגהה 65 מובאת בכל כתבי היד בשינויים מזעריים בלבד. ואלה הממצאים בשבעת כתבי היד:

די רוסי 181 – אין הגהות.

סינסינטי JCF 51; וינה 23 – הגהות 6 ו-7 (ללא הלעז).

וינה 24 – הגהה 6 (עם הציון: מ'ר'); 7 (ללא הלעז); 24 (ההתחלה שונה מעט; ללא הייחוס בסוף).

בודליאנה 186 – הגהה 1 (עם ציון ת'), 12 (רק ההתחלה, עם ציון ת'), 24 (עם הייחוס) ו-36 (ההתחלה, ובכלל זה דברי רב בבבלי).

פריס 155 – הגהות 12, 14, 16, 36 (התחלה) ו-45.

וינה 94 – בפנים: הגהות 5 ו-70 (ההתחלה).

בגיליון: הגהות 6 ו-7 (ללא הלעז), 10-14, 16, 43 (ללא הסוף), 45, 49, 53 (ללא הסוף) ו-73.

בבדיקה שנייה נבדקו עשרה כתבי יד אחרים: בודליאנה 2440, ברלין 140, ברלין 141, המבורג 37, ליידין 1, מינכן 5, מינכן 148, סרוול 7, סרוול 12, שוקן 12808. שמונה מהם (ללא הראשון והאחרון) נבחרו בעקבות הזכרתם במהדורה הראשונה של

¹⁶⁵ בשתיים מן ההגהות חסרה ההגהה במקראות גדולות, ונציה 1525, אבל היא נמצאת לאחר מכן במקראות גדולות, ורשה 1860; ראה לעיל, הגהות 4 ו-14.

¹⁶⁶ ראה: D. S. Blondheim, 'Liste des Manuscrits des Commentaires bibliques de Raschi', *REJ* 91 (1931), pp. 71-101; 155-174; וראה שם, עמ' 72, הערה 2 לסכום הכולל של כתבי יד בתורה שברשימה.

ברלינר.¹⁶⁷ הפעם נבדקו 27 הגהות: 1, 2, 4-7, 11-14, 16, 24, 25, 36, 43, 45, 46, 48, 49, 53, 56, 60, 65, 67, 70, 73, 82. רוב ההגהות האלה נכנסו לדפוס (להוציא הגהה 2 [תחילתה נמצאת בתקליטור של DBS], 5, 11, 24, 25, 36, 49), וברלינר הפנה במהדורתו הראשונה לממצאים שבכתבי היד. רוב ההגהות נמצאו אף בשבעת כתבי היד שלעיל.

גם בעשרת כתבי היד האלה מתברר שהתוצאות בעניין הגהות 25, 48, 60 ו-65 דומות לתוצאות שבכתבי יד שבקבוצה הראשונה, לכן לא נרשום אותן כאן. ואלה תוצאות הבדיקה בסדר עולה של מספר ההגהות בכתבי היד:

ברלין 140 – אין הגהות.¹⁶⁸

ברלין 141 – הגהה 7 (ללא הלעז).¹⁶⁹

המבורג 37 – הגהה 7 (ללא הלעז; בהרחבה עצמאית).¹⁷⁰

מינכן 5 – הגהה 6 (עם ציון ת'), 7, 36 (חלקה הראשון), 46 (עם הרחבה שאינה של רש"י ובציון ת').

שוקן 12808 – הגהה 1, 12 (ההתחלה), 45 (בגיליון ביד שנייה), 49, 56 (החלק המקורי בלבד בתוספת התרגום).

ליידן 1 – הגהה 1, 12 (בגיליון – רק ההתחלה), 13 (בגיליון; חתוך), 36 (בגיליון; חלק ראשון; חתוך), 45-46 (בשתייהן – ההתחלה בלבד).

מינכן 148 – הגהות 6, 7, 13, 14, 16, 45, 49 (בגיליון), 53 (חלק ראשון), 56 (+ 'לאחרים'), 67.

סרוול 7 – הגהות 6, 7 (חסר הלעז), 11 (כולל תוספת שאינה של רש"י),¹⁷¹ 12 (כמו נוסח הדפוס), 13, 14, 16, 45, 49, 53, 56, 73.

סרוול 12 – הגהות 6, 7, 11 (כולל תוספת שאינה של רש"י),¹⁷² 12-14, 16, 45, 49, 53 (חסר הסוף. בסוף שלפנינו יש הרחבה שאינה של רש"י),¹⁷³ 56 (נוסח לא מדויק), 73.

בודליאנה 2440 – הגהות 6 (בציון מ'ר'), 7, 12 (כמו נוסח הדפוס), 13, 14, 16 (בציון מ'ר'), 24 (ההתחלה שונה מעט, והייחוס שבסוף חסר; ראה לעיל, כ"י וינה 24), 43 (הסוף חסר), 45, 49, 53 (הסוף חסר), 56 (החלק המקורי בלבד בתוספת התרגום), 70 (חלק א); 73 (בציון מצ' [= מצאתי]).

מן הממצאים שלפנינו עולה שמי שהוסיף את התוספות בגיליון של כ"י וטיקן 94 היו לפניו כתבי יד הדומים לכתבי יד סרוול 7 וסרוול 12, היות שקבוצת התוספות בגיליון של כ"י וטיקן 94 היא כמעט זהה לקבוצת ההגהות שאנו מוצאים בכתבי יד אלה.

¹⁶⁷ מבין כתבי היד שהזכיר ברלינר יש לדייק בציוני כתבי היד שלהלן, על פי רישומם היום: כ"י סרוול = סרוול 12; כתבי יד ערפורט א, ב = ברלין 140, ברלין 141; כ"י רגנשבורג = סרוול 7.

¹⁶⁸ חסרה בכתב היד עדות על הגהות 67 ו-70 (העמודים הרלבנטיים חסרים).

¹⁶⁹ חסרה בכתב היד עדות על הגהה 70.

¹⁷⁰ בסוף: 'צד"י מתחליף בז"ין'. יש לציין שכתב היד אינו שלם, וחסרות בו עשר מ-27 ההגהות שנבדקו: 1, 4, 6, 12, 13, 19, 26, 27, 30, 31.

¹⁷¹ "אשר יטמא לו" (ויק' כב, 5) – בנגיעתו לטמא וזהו כזית'.

¹⁷² ראה בהערה הקודמת.

¹⁷³ 'ואע"פ שידוע שלא ישלחם, כמו שנ' 'ואני ידעתי כי לא יתן [לפנינו: +אתכם] מלך מצרים' (שמ' ג, 19)!

בבדיקה שלישית נבדקו עוד חמישה כתבי יד אחרים: בודליאנה 21 (Opp. Add) 47⁰; בודפשט – המוזיאון הלאומי 2⁰⁴; וינה 2, 20; לונדון – הספרייה הבריטית 178 (Add. 22,122); סינסינטי – היברו יוניון קולג' 654 (חסרים בראשית-שמות; דב' א - יב, 30). כתבי היד האלה נבחרו על פי מחקרו של מאורי, שהראה שיש בקבוצה זו תוספת בנוסח פירוש רש"י לבמ' ד, 16, שחסרה בדפוסים הנפוצים וברוב המוחלט של כתבי היד של פירוש רש"י לתורה.¹⁷⁴ ונראה לי שתוספת זו היא הגהה קדומה של רש"י עצמו, אף שלא נכללה בהגהות שהביא רבנו שמעיה וכבר נמצאת בפנים של כ"י לייפציג 175. גם כאן בדקנו 27 הגהות שנבדקו בבדיקה השנייה.

גם בחמשת כתבי היד האלה מתברר שהתוצאות בעניין הגהות 25, 82, 56, 60 ו-65 דומות לתוצאות שבכתבי היד שבקבוצה הראשונה, לכן לא נרשום אותן להלן. ואלה תוצאות הבדיקה בסדר עולה של מספר ההגהות בכתבי היד: סינסינטי, היברו יוניון קולג' 654 – אין בו תוספות, להוציא תוספות מעטות בתחילת הגהה 14 בגיליון.¹⁷⁶

בודפשט, המוזיאון הלאומי 2⁰⁴ – הגהות 45-46 (רק ההתחלה), 49, 70 (החלק הראשון).

בודליאנה 21 – הגהות 6 (בציון מ'ר'), 7, 12 (נוסח מחוספס), 45, 46, 48 (בשתי האחרונות – רק ההתחלה), 70 (החלק הראשון).

וינה 2, 20 – הגהות 1, 4 (חלק ראשון; הנוסח נתקצר בהתחלה), 6, 7, 12 (נוסח מגומגם), 13, 14, 25, 43 (ללא הסוף), 45, 46.

לונדון, הספרייה הבריטית 178 – הגהות 1 (הושמטה מילה קשה), 4 (חלק ראשון), 5 (בייחוס אחר: 'כך מפרוש בבריית' דמלאכת המשכן'), 6, 16 (בייחוס אחר: 'בספר (ו)הזהיר אומ'), 24 (עם הייחוס), 36 (ומצייין: ת'...ת'), 45, 49, 53 (ללא הסוף; צייין: ת'), 56 (בגיליון, ללא הארמית), 70 (החלק הראשון).

עתי נעיין שוב בכמה מן ההגהות שנכנסו לדפוסים. נרשום את תפוצתן על-פי 22 כתבי היד שלעיל, אך הפעם לפי סדר ההגהות. לרוב חדרה רק תחילת ההערה לדפוס, ואפשר לעקוב אחרי שלבים של חדרת ההערה בכתבי היד. לצורך הרישום שלהלן נציין במספרים את כתבי היד (ראה פרטיהם בנספח א):

הגהה 4 – חסרה בכל כתבי היד שנבדקו, להוציא כתבי יד 20 ו-21, שבהם נמצא החלק הראשון (בכ"י 21 נתקצרה ההתחלה). ההגהה חסרה אף במקראות גדולות, דפוס ונציה 1525, אבל החלק הראשון נמצא במקראות גדולות, דפוס ורשה 1860. כתבי היד 11 ו-22 לא שרדו כאן.

¹⁷⁴ מאורי, הירושלמי הכתוב בפירושי רש"י (לעיל, הערה 60), עמ' 392-394. הנ"ל רשם שם עוד שלושה כתבי יד מטיפוס זה (עמ' 392, הערה 24). בחרתי בכתבי יד מקבוצה א שם (עמ' 394-393), כיוון שנוסחה נראה כמקורי בתוספת. עי"ש.

¹⁷⁵ ראה לעיל, הערה 60.

¹⁷⁶ כתב היד אינו שלם, וחסרות בו תשע מתוך 27 ההגהות שנבדקו: 1, 2, 4, 5, 49, 53, 56, 60, 65.

- הגהה 12 (הנוסח בכ"י לייפציג 1 משובש מעט) – ההגהה חסרה בכתבי היד 2, 4, 5, 9, 10, 14, 19, 20 (בשניים האחרונים הנוסח מגומגם). תחילת ההגהה נמצאת בכתבי היד 1 (עם ציון 'ת'), 12, 13, 17 ובגיליון של כ"י 22. ההגהה כולה (בנוסח עדיף) נמצאת בכתבי היד 7, 8, 15, 16 ובגיליון של כ"י 3 ובדפוס. כ"י 6 ו-11 לא שרדו כאן.
- הגהה 36 – חלק א נמצא בכתבי היד 1, 7, 12, 13 ו-20 (עם ציון: ת'... ת'). ההגהה כולה חסרה בשאר כתבי היד ובדפוס. כ"י 11 לא שרד כאן.
- הגהה 43 – חלק א נמצא בכתבי היד 8, 14-16, 21 ובגיליון של כ"י 3 ובדפוס. ההגהה כולה חסרה בשאר כתבי היד.
- הגהה 45 – תחילת ההגהה נמצאת בכ"י 12 ו-19; ההגהה כולה נמצאת בכ"י 7, 8, 19-21 ובגיליון של כתבי היד 3 ו-17 ובדפוס. ההגהה חסרה בשאר כתבי היד.
- הגהה 46 – תחילת ההגהה נמצאת בכ"י 12, 18, 19 ובדפוס. ההגהה כולה נמצאת בכ"י 13 ו-21 אבל חסרה בשאר כתבי היד.
- הגהה 48 – כל ההערה, להוציא הסוף עם התרגום, נמצאת בכל כתבי היד (להוציא כ"י 18, שבו נמצאת רק תחילת ההערה). נראה שההגהה שייכת רק לעניין התרגום.
- הגהה 53 – חלק א נמצא בכתבי היד 8, 14-16, 20 (ציון בסוף: ת') ובגיליון של כ"י 3 ובדפוס. ההגהה כולה חסרה בשאר כתבי היד. כ"י 22 חסר כאן.
- הגהה 56 – חלק א ללא הארמית נמצא בכתבי היד 1, 2, 4-7, 9, 10, 12, 13, 18, 19 ו-21. נראה שזה היה חלק מהפירוש המקורי. חלק א עם הארמית נמצא בכתבי היד 8, 17 ובגיליון של כ"י 3. ההגהה כולה, להוציא הלעז, נמצאת בכתבי היד 14 ו-15 (ובכ"י 16 בנוסח משובש ללא הארמית), ובגיליון של כ"י 20 (כאן הושלמה ההגהה) ובדפוס. כתבי היד 5, 11 ו-22 לא שרדו כאן.
- הגהה 60 – בכתבי היד 1, 2, 7, 8, 10, 12-21 ובדפוס. בגיליון של כ"י 6 שני הפירושים מובאים כשני עניינים אחרים ומופרדים על ידי 'דבר אחר', וסוף ההגהה חסר. שני הפירושים שבהגהה מובאים כחלק מהערה אחת (כאמור, לא בגיליון של כ"י 6). בכתבי היד 4, 5 ו-9 חסרה כל ההערה. נוסף שהנוסח בכ"י סנט פטרבורג, ספריית המדינה 6 Eyr. IC, כולל את הפירוש הראשון בלבד, ללא 'דבר אחר'. ושמא יש לשחזר שבמקור לא פירש רש"י מאומה על הפסוק, לאחר מכן הביא פירוש אחד, ואחר כך הביא שני פירושים – שיש שהביאו אותם כשני פירושים שונים, ויש שהביאו את שניהם כהסבר מורכב אחד לפסוק (רבנו שמעיה). כ"י 11 ו-22 לא שרדו כאן.
- הגהה 65 – התוכן של ההגהה, רק בניסוח אחר, נמצא בכל כתבי היד, להוציא כ"י 4, שבו יש דילוג על פי הדומות. כ"י 22 חסר כאן.
- הגהה 70 – החלק הראשון של ההגהה נמצא בכתבי היד 3, 8, 12, 13, 15, 16, 20-18 ובדפוס. כ"י 9-11 ו-14 לא שרדו כאן. ההגהה כולה חסרה בכתבי היד 1, 2, 4-7, 17, 21 ו-22.
- הגהה 73 – ההגהה נמצאת בכתבי היד 8 (עם הציון: מצ' [=מצאתי]), 15 ובגיליון כ"י 3 ובדפוס. ההגהה חסרה בשאר כתבי היד. כ"י 11 ו-14 לא שרדו כאן.
- הגהה 82 – בכל כתבי היד נמצא החלק הראשון של הנוסח שבכ"י לייפציג 1, ונראה שזה היה חלק מהפירוש המקורי. כ"י 14 לא שרד כאן.

עיון בממצאי כתבי היד שנבדקו כאן מראה שבקבוצה אחת של כתבי היד עדיין שמור הנוסח המקורי של פירוש רש"י (ללא ההגהה), בקבוצה השנייה חדר חלק מההגהה לפירוש (או התוסף בגיליון), ובקבוצה שלישית חדרה כל ההגהה לפירוש (הקבוצות משתנות מדוגמה אחת לאחרת). בדרך כלל לא מציינים בכתבי היד מן הקבוצה השנייה ומן הקבוצה השלישית שההגהה שהתווספה היא תוספת של רש"י. בדרך כלל הדפוס דומה לקבוצה השנייה, שבה חדר חלק מההגהה.

במקרים מעטים שבהם לא ברור מכ"י לייפציג 1 מהם גבולות ההגהה העיון בכתבי היד של פירוש רש"י מראה את הגבולות. למשל, בהגהות 48, 56 ו-82 נראה שחלק מהנוסח בכ"י לייפציג 1 אינו אלא חלק מהפירוש המקורי, וההגהה החדשה מצטמצמת בכמותה. במקרה אחר (הגהה 65) הנוסח בכתבי היד משמר ניסוח אחר של ההגהה, ואף כי הוא נמצא בכל כתבי היד, נראה שאין הוא חלק מהפירוש המקורי. וראה עוד הגהה 60, שבה אפשר להבחין בהרחבת ההגהה בכתבי היד.

לבסוף נעיין בתפוצתן של עוד הגהות אחרות שנכנסו לדפוס (להוציא שני המקרים שנדונו לעיל). במקרים האלה חדרה ההערה כולה לדפוס ונמצאת בכמה מכתבי היד. הגהה 1 – ההגהה חסרה בכתבי היד 2-5, 7-10, 13, 15, 16, 18 ו-19. ההגהה נמצאת בכתבי היד 1 (שם ציון בסוף: 'ת'), 12, 17, 20 ו-21 ובדפוס. כתיב היד 6, 11, 14 ו-22 לא שרדו כאן.

הגהה 6 – ההגהה חסרה בכתבי היד 1, 2, 7, 9, 10, 12, 17, 19 ו-22. היא נמצאת בכתבי היד 4, 5 (עם ציון בסוף: 'מ"ר' [= מפי רבי]), 6, 8 (עם ציון בסוף: 'מ"ר'), 13 (עם ציון 'ת'), 14-16, 18 (עם ציון בסוף: 'מ"ר'), 20, 21 ובגיליון של כ"י 3 ובדפוס. כ"י 11 לא שרד כאן.

הגהה 7 – ההגהה חסרה בכתבי היד 1, 2, 7, 9, 10, 12, 17, 19, 20 ו-22. היא נמצאת ללא הלעז בכתבי היד 4-6, 11 ו-14 ובגיליון של כ"י 3. ההגהה כולה נמצאת בכתבי היד 8, 13, 15, 16, 18 ו-21 ובדפוס.

הגהה 13 – ההגהה חסרה בכתבי היד 1, 2, 4, 5, 7, 9-11, 13, 17-20 ו-22. ההגהה נמצאת בכתבי היד 8, 14, 15, 16 ו-21 ובגיליון של כתבי היד 3 ו-12 (יד מאוחרת) ובדפוס. כ"י 6 לא שרד כאן.

הגהה 14 – ההגהה חסרה בכתבי היד 1, 2, 4, 5, 9-13, 17-20 ו-22. ההגהה נמצאת בכתבי היד 7, 8 (עם ציון: 'מ"ר'), 14-16 ו-21 ובגיליון של כ"י 3 ובדפוס. כ"י 6 לא שרד כאן.

הגהה 16 – ההגהה חסרה בכתבי היד 1, 2, 4, 5, 9-12, 17-19, 21 ו-22. ההגהה נמצאת בכתבי היד 7, 8 (עם ציון: 'מ"ר'), 14-16, 20 (כאן בייחוס אחר בסוף) ובגיליון של כתבי היד 3 ו-13 ובדפוס. כ"י 6 לא שרד כאן.

הגהה 24 – ההגהה חסרה בכל כתבי היד, להוציא ארבעה: 1 (בציון הייחוס), 5, 8 (בשניהם חסרים ההתחלה וציון הייחוס בסוף) ו-20 (בציון הייחוס).

הגהה 25 – תחילת הנוסח בכ"י לייפציג 1 נמצאת בכל כתבי היד ובדפוס, והוא שייך לפירוש המקורי. ההגהה עצמה חסרה בכל כתבי היד, להוציא אחד – 21.

עיון בממצאי כתבי היד שנבדקו במקרים האלה מראה שבקבוצה אחת מכתבי היד עדיין שמור הנוסח המקורי של פירוש רש"י – ללא ההגהות, ובקבוצה אחרת חדרה כל ההגהה

לפירוש, ופעמים שהתווספה בגיליון. בדרך כלל לא מציינים בכתבי היד מהקבוצה השנייה שההגה שהתווספה היא תוספת של רש"י. ברוב מן המקרים האלה הדפוס דומה לקבוצה השנייה, שבה חדרה כל ההגה.

העיון במדגם של כתבי היד של פירוש רש"י לתורה מלמד אפוא שכמו בדפוס רק כרבע ההגהות של רש"י חדרו לכתבי היד – ברובן חדר רק חלק מההגה לכתבי יד ולדפוס. כאמור, בכל ההגהות לא ציינו בכתבי יד שיש לפנינו הגהה של רש"י, אלא במקרים מעטים.¹⁷⁷ ברוב המוחלט של ההגהות שחדרו לכתבי יד אף לא ציינו שלפנינו תוספת.¹⁷⁸ נמצא שרק על פי הערותיו של מכיר בכ"י לייפציג 1, המבוססות על האוטוגרף של רבנו שמעיה, אפשר לדעת במדויק על הגהות רש"י לפירושו על התורה.

נסיים בסיכום קצר של המצב בדפוסים הראשונים – תשעת הראשונים ועוד שניים אחרים – מקראות גדולות 1517 ומקראות גדולות 1525.¹⁷⁹ מ-27 ההגהות שנבדקו לעיל, מצאנו את התפוצה הזאת:

כל 11 המהדורות – הגהות 43, 49, 53 (ללא הסוף), 56 (חלק א), 60, 65 (שתי אלה תוכנן דומה), 70 (חלק א) ו-73.
כל המהדורות (להוציא ד2) – הגהות 6, 7 (יש שחסר בהן הלעז: ד1, ד3, ד6, ד9), 12, 13, 16 ו-45.

7 מהדורות (להוציא ד2, וגם ד1, ד7) – הגהה 46 (ד4, ד5, ד10, ד11 – רק חלק א).
5 מהדורות (ד1, ד3, ד6, ד8, ד9) – הגהות 11 ו-14.
4 מהדורות (ד3, ד6 [בשתייהן חסר 'ר']; ד7, ד9) – מס' 5.
4 מהדורות (ד3, ד6, ד10, ד11) – הגהה 1.
מהדורה אחת: הגהות 4 (ד8; חלק א), 24 (ד8), 36 (ד7).
נמצא, שמהדורות דפוס אלה כוללות בין 8 הגהות (ד2) ל-19 (ד4, ד6 – 15 הגהות; ד3 ו-ד6 – 19 הגהות).

העיון בתפוצת ההגהות וניסוחיהן בדפוסים הראשונים מלמד עוד על הקרבה של כמה מן המהדורות זו לזו. ד3 (וואד אלחג'ארה 1476) שימש מקור ל-ד6 (אישאר 1490), ואילו ד4 (בולוניה 1482) שימש מקור ל-ד5 (שונצינו 1487) ול-ד10 (מקראות גדולות 1517).¹⁸⁰ ו-ד10, שגם הוסיפה הגהה אחת (מס' 1) שימשה מקור ל-ד11 (מקראות גדולות 1525).¹⁸¹ מקראות גדולות ורשה 1860-1866, המהדורה הנפוצה בשוק,

¹⁷⁷ ראה על הגהה 6, שצוין בה בכתבי היד 5, 8 ו-18: 'מ'ר' (כמו שציין רבנו שמעיה), ובהגהות 14 ו-16 צוין בכ"י 8: 'מ'ר'. וראה על הגהה 24, שצוין בכתבי היד 1 ו-20 הייחוס המדויק ('תשובת מורי לר' יהודה ב'ר' אברהם'). והשווה הגהה 5, כ"י 3 ('כך פי' ר' בעירובין').
¹⁷⁸ היוצאים מן הכלל: הגהה 1, כ"י 1 (ת); הגהה 15, כ"י 1 (ת); הגהה 36, כ"י 20 (ת...ת); הגהה 53, כ"י 20 (ת); הגהה 73, כ"י 8 (מצ'). וראה עוד על הגהה 24 בכתבי היד 1 ו-20 (מציינים 'מכאן... ו/עד כאן').

¹⁷⁹ ראה פרטיהם להלן, בנספח ב.
¹⁸⁰ לאחר סיום מחקרי עמדותי על כך שתוצאות אלה תואמות את תוצאות מחקרו של י' זנה, שהשווה את נוסח פירוש רש"י במהדורות אלה בבראשית, פרקים כה-כו. ראה: י' זנה, 'לביקורת הטכסט של פירוש רש"י על התורה', *HUCA* 15 (1940), עמ' לז-כ, ובייחוד עמ' מה-מו.
¹⁸¹ כך בעניין פירוש רש"י לתורה. אבל לפירוש רש"י לנ"ך לא יכלה מהדורת 1517 לשמש מקור למהדורת 1525, כי מהדורת 1517 לא כללה את פירוש רש"י לנ"ך (להוציא את המגילות) אלא

כוללת 16 הגהות שבמקראות גדולות 1525 והוסיפה שתי הגהות (4 ו-14). מכל מקום, במהדורות הנפוצות היום אין שום ציון שההגהות הנמצאות בפירוש רש"י הן אכן הגהות מאוחרות של רש"י. ועתה עם הערותיו של מכיר מכ"י לייפציג 1 אפשר להכיר היטב את הגהותיו של רש"י לפירושו לתורה.

רק את הפירוש המיוחס לרש"י לעזרא ונחמיה ולדברי הימים. מהדורת 1525 היא הראשונה שכללה את פירוש רש"י לנ"ך, להוציא איוב, משלי ודניאל (וגם נדפסו המיוחס לרש"י לעזרא ונחמיה ולד"ה, אבל לא על פי מהדורת 1517). על טיב הנוסח של פירוש רש"י לנ"ך במהדורת 1525 ראה מה שכתבנו על הפירוש ליחזקאל בעניין תוספות רבות שלא מרש"י – פנקובר, פירוש רש"י לספר יחזקאל (לעיל, הערה 18), עמ' 425-474, ובפרט עמ' 441-444. ועל טיב הנוסח בפירוש ליחזקאל במהדורות שלאחר מהדורת 1525, המוסיפות חומר מאוחר לפירוש ומוסיפות לו בלבול, עיין שם, עמ' 432-438. נוסח מדויק של הפירוש ליחזקאל ההדרנו לראשונה במקראות גדולות הכתר, עורך: מ' כהן, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2000.

נספח א: מבחר כתבי יד של פירוש רש"י לתורה

- (שלוש קבוצות מסודרות לפי א"ב; ראה עליהן לעיל; כל אלה – לבד מכ"י לייפציג 1)
1. בודליאנה 186 – אוקספורד, ספריית בודליאנה 186 (Opp. 34)
 2. די רוסי 181 – פרמה, ספריית הפאלאטינה, אוסף די רוסי 181 = ריצ'לר 502 (3204)
 3. וטיקן 94 – רומא (וטיקן), הספרייה האפוסטוליקית, וטיקן 94 ebr.
 4. וינה 23 – וינה, הספרייה הלאומית 23 (Hebr. 220)
 5. וינה 24 – וינה, הספרייה הלאומית 24 (Hebr. 3)
 6. סינסינטי 51 JCF – סינסינטי, היברו יוניון קולג' 51 JCF
 7. פריס 155 – פריס, הספרייה הלאומית, héb. 155
 8. בודליאנה 2440 – אוקספורד, ספריית בודליאנה 2440 (Corpus Christi College 165)
 9. ברלין 140 – ברלין, ספריית המדינה 140 (Or. fol. 1221)
 10. ברלין 141 – ברלין, ספריית המדינה 141 (Or. fol. 1222)
 11. המבורג 37 – המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 37 (Cod. Hebr. 32)
 12. ליידן 1 – ליידן, ספריית האוניברסיטה, Scaliger 1 (Or. 4718)
 13. מינכן 5 – מינכן, ספריית המדינה 5 Cod. hebr.
 14. מינכן 148 – מינכן, ספריית המדינה 148 Cod. hebr.
 15. סרוול 7 – פראג, ספריית אוניברסיטת קרל, סרוול 7 (לשעבר בברסלאו, ביהמ"ל)
 16. סרוול 12 – פראג, ספריית אוניברסיטת קרל, סרוול 12 (לשעבר בברסלאו, ביהמ"ל)
 17. שוקן 12808 – ירושלים, מכון שוקן 12808 (R 21-3-6)
 18. בודליאנה 21 – אוקספורד, ספריית בודליאנה 21 (Opp. Add. 4⁰47)
 19. בודפשט 2⁰4 – בודפשט, המוזיאון הלאומי 2⁰4
 20. הספרייה הבריטית 178 – לונדון, הספרייה הבריטית 178 (Add. 22,122)
 21. וינה 20,2 – וינה, הספרייה הלאומית 20,2 (Cod. Hebr. 12a)
 22. סינסינטי 654 – סינסינטי, היברו יוניון קולג' 654

נספח ב: דפוסים ראשונים של פירוש רש"י לתורה

- 17 – רומא, בערך שנת 1470
 2 – רג'יו די קלבריאה 1475
 3 – וואד אלהג'ארה 1476 (טופס יחיד בוורונה; מיקרופילם בספרייה הלאומית בירושלים)
 4 – בולוניה 1482
 5 – שונצינו 1487 (בעקבות 47)
 6 – אישאר 1490 (בעקבות 37; עם מעט השלמות)
 7 – ליסבון 1491
 8 – נפולי 1491
 9 – זמורה 1492 או 1487
 10 – מקראות גדולות, ונציה 1517 (בעקבות 47; 57)
 11 – מקראות גדולות, ונציה 1525 (בעקבות 107)
 (יש עוד כמה מהדורות מן הרבע הראשון של המאה ה-16, ולא ציינו אותן).

על מקומו וזמנו של ד' ראה: M. Marx, 'On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books', in: *Alexander Marx Jubilee Volume*, English Section, New York 1950, pp. 481-501; esp. p. 493 ('between the years 1469 and 1472'). על תשעת הדפוסים הקדומים מרומא ראה עוד פ' תשבי, 'דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים', קרית ספר נח (תשמ"ג), עמ' 808-857, ובפרט עמ' 815-846, ובהמשך – תצלומים מהמהדורות (על פירוש רש"י בפרט ראה שם עמ' 833-835, ובהמשך – צילום 6); הנ"ל, 'דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים (ד)', איטליה, קרית ספר סב (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 361-367 – על תורה, תרגום אונקלוס, מגילות והפטרות, שהדפיסו יצחק בן אהרן דיאשטי (=d'Este, בצפון איטליה) ומשה בן אליעזר רפאל, כנראה ברומא, בערך ב-1480. ושם, עמ' 366, סיכום מאמרו של די סיני (R. Di Segni) משנת 1986. המחבר הוכיח שם מתעודות ארכיוניות את קיומו של חומש שהודפס ברומא שנים רבות לפני 1497, כלומר בעידן האינקונבולים (ואין הוא זהה לחומש דיאשטי).

על זמנו של ד' ראה: י' זנה, 'לראשיתו של הדפוס העברי בספרד (אינקונבול עברי ספרדי משנת רל"ו)', קרית ספר יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 368-378, ובפרט עמ' 375-376 (=חורב ד [תרצ"ז-תרצ"ח], עמ' 57-67 [ללא תצלום הקולופון]), ובפרט עמ' 63-64). ובעקבותיו פ' תשבי, 'דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים, ספרד ופורטוגל', קרית ספר סג (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 523-530 (=על ד' 3), ובפרט עמ' 527, ובהמשך – תצלומים מהמהדורה.